

SEMİKOLON

Løgn

Semikolon; har som semikolon i skriftsproget funktion af at være et både-og tegn; både afhængigt af historien, der gik forud, men samtidigt (og vigtigst) peger det frem og vil noget mere. Et ; indstiller således opmærksomheden på det, der kommer efter. Og følgelig giver tegnet ikke mening i sig selv, men kræver en sammenhæng at blive set i.

Som sådan er tegnet kun den halve sandhed, idet sandheden og semantikken først udfoldes i interpretationen. Tidsskriftets intention er derfor ikke at være dogmatisk og monologisk sandhedspostulerende, men i stedet dialogisk, ”it takes two to do research”, hvilket igen vil sige at tilvejebringe et åbent forum. Dette forum skabte en flok studerende ved idéhistorie, semiotik og filosofi – alle ved Aarhus Universitet, da de i sommeren 2000 grundlagde tidsskriftet Semikolon. Målet er – i form af artikler, oversættelser, interviews, boganmeldelser og ikke mindst specialesynopsis – indenfor emnerne idéhistorie, semiotik og filosofi at skabe og udbrede en kritisk tværvidenskabelig dialog mellem juniorforskere i hele Danmark, primært studerende ved de højere læreranstalter. At Semikolon er tværvidenskabeligt betyder, at vi ikke ønsker at præsentere verden vha. en bestemt metodisk tilgang eller vidensstrategi. Vi ønsker at præsentere verden gennem så mange forskellige tilgange som muligt for at afdække verden og tilgangene og for at skabe dialog. Det eneste krav i en sådan dialog er, at der tales ud fra et minimum af fælles forståelse.

Når Nataraja – den dansende Shiva - danser sin kosmiske dans, er det på én og samme tid en altødelæggende og skabende dans. I sig bærer Shiva både det destruktive og det opretholdende og barmhjertige. Uden sammenligning med denne hinduistiske guddom i øvrigt er det samme paradoksale billede, vi kan bruge, hvis vi vil forsøge at fange løgnens flertydige og flygtige karakter. Når løgnen danser, frembringer den en destruktiv kraft, der skaber splid mellem mennesker og fører bag lyset.

Vi kender den destruktive løgn fra de små forhold i den daglige omgang med andre mennesker, hvor den følges af svigt, mistillid og usikkerhed. Vi kender den også fra de store forhold, fra politikens verden, hvor politikere i magtbegærlighed eller pinlig kendskab til farlige forhold lyver overfor den befolkning, hvis interesser de burde varetage. Hele samfund kan være bygget over løgne, der efterhånden er blevet en så integreret del af dagliglivet, at det medfører helt særlige omgangsformer mellem mennesker. Omgangsformer der betyder, at alle ved, at alle lyver. Til de store løgne hører også konspirationsteoriernes der findes i den kulørte ende af løgnens arena, og som angiveligt dækker over en anden langt mere sammenhængende og mindre tilfældig virkelighed.

Men løgnens dans har også andre kendetegn. Netop løgnens ambivalente karakter gør det umuligt helt at forkaste den som moralsk og etisk uforsvarlig. Løgnen er også de hvide løgne, der får hverdagen til at glide lettere. Hertil kommer og den store sorte løgn – livsløgnen - der nok er tung at bære, men som samtidig gør det muligt at komme nogenlunde helskindet gennem tilværelsen.

Den hele og fulde sandhed er ikke altid at foretrække. Umiddelbart synes løgnen og sandheden at være nært forbundne som skarpe modsætninger. Men løgnens antinomier er mere end blot sandhed - også virkelighed og autenticitet danser med løgnen. ”Det passer ikke” udbryder vi, når vi mener, at nogen lyver. Det passer netop ikke. Bag udtrykket gemmer sig måske en erfaring af, at et stykke virkelighed er flyttet over i en sammenhæng, hvor det ikke retteligt hører til – uden at denne brøkdelen af virkeligheden i sig selv er usand. Ved at flytte fokus væk fra løgnens opposition til sandheden og undersøge dens mellemværende med virkeligheden, åbner der sig et interessant ambivalent felt. Hovedparten af artiklerne i dette nummer af Semikolon handler da også om de løgne, der bevæger sig i gråzonen mellem løgnens moralsk forkastelige og destruktive karakter og dens kreative og livsbevarende potentiale med en åbenhed for, at sandheden ikke altid er det mest interessante eller dækkende for virkeligheden.

I artiklen ’Løgn - en labyrintisk sproglighed’ åbner Henning Dam Nielsen temasektionen med et citat fra Borges novellen ’Døden og Kompasset’, hvor detektiven Lönnrot afviser den simple men saglige forklaring på et mord med bemærkningen: ”Muligt, men ikke særligt interessant”. Hos Borges finder Dam Nielsen et univers, hvor løgnen ikke er den grimme følgesvend til den nøgne sandhed, men en kreativ digterisk kraft, der er konstituerende for menneskets omgang med virkeligheden. Undervejs i artiklen diskuterer Dam Nielsen også sagen om Jørgen Leths selvbiografi, hvor erindring og fiktion snor sig om hinanden,

og forholdet ikke altid er 1:1.

Hvor Borges' to detektiver opererer i en verden af løgn og fiktion, udsætter Karsten Høgh i artiklen 'Forhøret: Løgnens Arena' løgnen for andre inkvisitoriske ekstremer, idet han undersøger den løgn krigsfangen må sætte alt ind på at fastholde og forhørslederen på at knække. Her er løgnen ikke moralsk forkastelig, men én af de højeste dyder, en soldat kan besidde, idet den yder livsnødvendig beskyttelse for soldatens kammerater. Af samme grund kan det for nogle forhørsledere være fristende at tage særligt skrappe midler i brug. I lyset af dette diskuterer Høgh blandt andet de udvidede amerikanske forhørsteknikker for at undersøge, om de kommer sandheden nærmere.

I nyhedsverdenen hedder det sig ofte, at sandheden er krigens første offer. En nu forhenværende nyhedsjournalist på Danmarks Radio kom i dette efterår på alles læber, da han for at dramatisere dækningen af de danske styrker i Irak byttede om på sekvenser og lydeffekter. Sådanne manipulationer af virkeligheden nærmer sig en løgnagtig adfærd, der er utilgivelig i nyhedsverdenen og ødelæggende for DRs troværdighed, mente de fleste, og Jeppe Nybroe blev fyret. Men hvor går egentlig grænserne for hvor og hvornår, man må pynte på virkeligheden. I sit essay 'Jeg er glad for at de løj – eller gjorde de?' beretter den prisbelønnede journalist og dokumentarist Lisbeth Jessen om sit mangeårige arbejde med montagegenren, en genre hvor grænserne mellem sandhed og løgn er udflydende, og hvor det at afsløre en løgn ikke nødvendigvis er det mest interessante. Når montagen

er bedst står den ofte og sitrer et sted mellem det sandruelige og det fiktive og tvinger derfor lytteren til at tænke videre selv, en mulighed de mere firkantede skårede traditionelle nyhedsudsendelser sjældent opfordrer sine lyttere og seere til. Grundet DRs økonomiske problemer bliver platformen for montagen nemlig radioprogrammerne *Dokumentarzonen* og *Ultralyd* desværre lukket pr. 1/1 2008. Indtil der (måske) findes en politisk løsning på sagen, må vi trøste os med, at montagen lever videre udenfor Danmark og glæde os over alle de montager, der endnu kan hentes i DRs arkiver.

Medier, der får lytteren til at tænke selv, er der ellers hårdt brug for, når politikernes skarpeste træk mod den 4. statsmagt er deres brug af spindoktorer, der om nogen forstår at bruge løgnen. Netop den politiske verden er emnet for Malthe Munkøe og Mads Steensen Jacobsens artikel 'Løgn i Politik', der gennemgår en række klassiske positioner indenfor feltet løgn og politik. Et af grundproblemerne er i denne sammenhæng spørgsmålet om, hvorvidt det er i orden at holde befolkningen i uvidenhed, hvis samfundet som helhed er bedre tjent med en løgn? Den gamle diskussion føres i artiklen op i en nutidig kontekst og kædes sammen med spin og spørgsmålet om, hvorvidt løgn i politik er til fare for demokratiet.

Spor af det politiske genfindes i artiklen 'Genoptegningen af et retoucheret selvportræt – om løg, løgn og sandhed i Günther Grass' erindringer', hvor Kasper Green Krejberg skræller løget Grass og derved piller lag for lag af Grass' bekendelser af sin fortid i SS. Oplysninger, der er en moralsk torn i øjet på en del, der mener, at Grass'

fortielser slår hans moralske integritet i stykker og miskrediterer hans værker og virke og noget af en sensationel godbid for politiske modstandere og dem, der hungrer efter at kunne afsløre moralske fyrtårne som syndere. Green Krejberg selv læser ikke selvbiografien som tom bekendelseslitteratur, men drager traumets tavshed og erindringens flirt med fiktionen i spil og argumenterer for, at erindringsbogen *Når løget skrælles* er forfatterskabets nye hovedværk

Med Robert Azárs artikel 'Var Breton influeret av Freud?' bliver vi i det litterære hjørne lidt endnu, idet Azár mener at have afsløret en ægte litteraturhistorisk løgn. Azárs artikel er i øvrigt også et resultat af redaktionens forsøg på at skabe en bredere skribent- og læserskare, idet vi denne gang har henvendt os til en række nordiske institutter for fagene filosofi, idéhistorie og semiotik – kontakter vi forhåbentlig også kan få glæde af fremover.

I Astrid Nonbo Andersens artikel 'Løgn og Latin' står kampen mellem den alment akademiske interesse i at føre løgne og myter til torvs i den videnskabelige sandheds tjeneste og så den mere forførende folkelige fortælling, der har sin egen virkningshistorie. Omdrejningspunktet er her Europas måske mest navnkundige opdagelsesrejsende gennem tiderne – Marco Polo og hans (påståede?) rejse til Asien. En middelalderfigur hvis omgang med virkeligheden måske er mere end blot løgnagtig.

Semikolon byder også på to artikler uden for temaet.

René Rosfort analyserer i sin artikel 'Etikkens naturalisering' et aktuelt stridspunkt mellem de fremstormende

hjernevidenskaber og en mere filosofisk anlagt menneskeforståelse. Med fundament i hjerneforskningens hastigt voksende indsigt i menneskets neurale funktionalitet, og dermed vores bevidstheds basale virkemåde gør de nye discipliner i stigende grad krav på også at kunne definere menneskets etiske væren. Rosfort analyserer og kritiserer det nye skud på neurologiens gren, den såkaldte neuroetik, og opstiller sluttelig en alternativ form for naturalistisk etik.

Riccardo Fusaroli og Pia Dufresne tager fat på hele familien Danmarks tv-skat i deres semiotiske analyse af 'Skyggetanten', fjerde afsnit i *Matador*. Med udgangspunkt i C. S. Pierces diagrambegreb viser forfatterne, hvordan seernes tolkninger af afsnittet er bestemt af afsnittets titel, som ligger som en semantisk spire, der stadigt reaktualiseres, når vi ser afsnittet.

Udover artiklerne byder *Semikolon*, som sædvanligt, på en række anmeldelser.

Til sidst vil vi give ordet til boksekommentatoren, Heideggerkenderen og mesterfortælleren Kurt Thyboe, der som kompensation for det interview med Mikael Bertelsen, vi gerne ville have bragt, nedskrev følgende på spørgsmålet: Er det ok at lyve?:

Yes - if it don't hurt nobody

Yes - if it helps a dear friend

Yes - if it helps you be who you wanna be

Yes - if it helps dying easier

Redaktionen

Call for Papers

Resten af Verden

I den vestlige verden er det muligt at bruge et udtryk som resten af verden. Men hvad er resten af verden egentlig, og hvor ligger den? Er det en geografisk betinget eller snarere en mental størrelse, og hvordan ser en sådan i givet fald ud? Og hvis resten af verden findes, hvad er vi så, og hvordan er vi blevet påvirket af denne rest?

Filosofi, idéhistorie og semiotik er udpræget eurocentriske, selvom vi godt er klar over, at der sideløbende har været tænkning i resten af verden. Enkelte akademiske discipliner har som erklæret mål at have hele verden som sit undersøgelsesfelt. Det er fag som antropologi og områdestudier, der metodisk og forskningsmæssigt længe har gjort sig anstrengelser for at finde en neutral tilgang til andre kulturer. Disse tilgange synes dog ikke på afgørende vis at smitte af på resten af den humanistiske og samfundsfaglige forskning. Men hvad nu hvis analysen af meta-etik, politik, kunsthistorien, menneskerettigheder, historieforståelse, etc. kun gælder for en ganske lille del af verden? Kan det virkelig passe at resten af verden ikke er et studie værd for et flertal af universitets faggrupper?

Semikolons redaktion søger i denne omgang efter artikler og essays fra studerende såvel som forskere, der (også) interesserer sig for resten af verden. Det kunne være verdensfilosofi, post- og kolonialisme, lokal- og verdenshistorie, globalisering, det post-eksotiske, customizing, kulturel udveksling, den mentale baggård, blinde vinkler, hvornår vi indtager Mars, etnocentrisme, andethed og førstehed, kosmopolisme, kulturel lukkethed, historie i marginen eller nogle af de andre emner, som vores kulturslebne briller gør os blinde for.

Semikolon har deadline for næste nummer den 1. marts 2008.

Skrivevejledning findes på www.semikolon.au.dk

Artikelforslag sendes elektronisk til: blixblix@hotmail.com

Løgn – en labyrintisk sproglighed

Jorge Luis Borges' fortællinger er fyldt til bristepunktet med løgn. De er fiktioner om fiktioner, eller løgne om løgne, der i den grad tager læseren ud på en labyrintisk rundgang i et litterært univers. Ligesom fortællingerne synes at fortabe sig i en negationens tomhed, må man som læser forfølge dette præmis for tænkningen og herfra, fra tomhedens hændelse, ikke blot anerkende negationens negativitet, men samtidig se en mangfoldighed udfolde sig. Det er i løgnens udforing, eller udformning, af verden, at en erkendelse kan finde sted på ny.

Et traditionelt mord begås på Hôtel du Nord i Buenos Aires. Ofret er en jødisk forfatter, hvis værker tæller flere bøger om Guds navn, et forsvar for Kabbalaen og en undersøgelse af tetragrammet. Derudover er han ejer af verdens kostbareste safirer. Historiens hovedpersoner er den selvudnævnte logiker og kommissær, Lönnrot, samt hans sidekick og i alle forhold virkelighedsnære kommissær Treviranus. Opklaringen af mordet synes ligetil for Treviranus, der naturligvis lægger safirerne til grund for forbrydelsen. Til denne enkle udlægning af sagens sammenhæng har Lönnrot kun foragt: ”Muligt, men ikke særlig interessant – svarede Lönnrot. – Hertil kan du sige, at virkeligheden ikke har den mindste pligt til at være interessant. Jeg vil svare, at virkeligheden kan ignorere denne pligt, men ikke hypoteserne. Den løsning, du foreslår, er for tilfældig.” (Borges 1998, 145) Dette starter Lönnrots jagt på den enigmatiske morder, hvis spor læses frem mellem siderne i den døde forfatters

skrifter.

Dermed er ikke bare udgangspunktet for en detektivhistorie lagt, men ligeledes et forhold til virkeligheden, som igennem hele Jorge Luis Borges' forfatterskab er en højst besynderlig og løgnagtig affære. Realiteterne og fiktionerne blandes lystigt i et sydamerikansk fantasiunivers, hvor man skal holde hovedet mere end almindeligt koldt for ikke at fare vild.

Borges er blevet udnævnt til postmodernismens foregangsmand, fordi han inden intertekstualitetens, metafiktionens og receptions-teoriens storhedstid, har udfoldet det hele i sit forfatterskab. Han er utvivlsomt en af de mest interessante forfattere i det forgangne århundrede, og fortællingerne er stadig i deres slående universalitet aktuelle for nutidens læsere. I denne korte artikel vil jeg forsøge at nærme mig den virkelighed, som udgør Borges univers. Løgnen er i dette univers ikke bare tilstede; den er ganske enkelt grundlæggende i

menneskets forståelse af verden. Lad os nu vende tilbage til det fiktive Buenos Aires, hvor vi ved at kaste et nærmere blik på historien kan fornemme løgnens mangfoldige væsen.

Som Lönnrot så rigtigt ser, så kan virkeligheden ikke altid siges at være interessant, endsiges være forpligtet på dette forhold. Men til gengæld er den labyrintisk, konstrueret og langt mere kompleks, end hvad den umiddelbart synes. For at kunne komme bag dette spil af spor og hypoteser i virkelighedens verden, ser Borges, og Lönnrot, sig nødsaget til at opstille et fantastisk univers, hvor dagligdagen glider sammen med litteraturen, løgn med sandhed. For Lönnrot viser opklaringsarbejdet sig at være en fatal selvopfyldende profeti, hvor ofret pludselig er ham selv; fanget i et net af læsninger og motiver som han selv opstiller. Morderen, med det meget sigende navn Red Scharlach, har som en udspekuleret strateg forstået Lönnrots opklaringsmetode og siden lagt de spor ud, som manglede i forståelsen af mordets sammenhæng. Ved at bruge bøgerens universer og systemer angiver Scharlach bestemte punkter på et meta-virkeligt plan, som i sidste ende filtrer den døde forfatters skrifter og virkeligheden sammen: historien udmunder i Lönnrots død. Men dog ikke før han når at opstille en ny labyrint: ”Jeg har hørt om en græsk labyrint, som kun består af én linie, en ret. På den linie er så mange filosoffer gået vild, at en simpel detektiv ikke behøver at skamme sig over, at han også gør det.” (Borges 1998, 160)

Og det må vi jo medgive. Der er intet at skamme sig over, når man går galt

i labyrinten. Det er snarere i selve vildfarelsen, i den uendelige søgen efter løsninger, at labyrinten realiserer sit potentiale. Som læser af Borges fortællinger, bliver man konstant mødt af disse hypotetiske opstillinger af tvivlsomme scenarier og som et naturligt vilkår i læsningen er udsættelsen af løsningen altid til stede. Derudover har Borges brug af spejle det med at øge denne forvirring, da de fordobler og uendeliggør fortællingens struktur; såvel som symboler i fortællingerne, som et sprogligt tema. Disse litterære greb er med til at fremhæve det metafikitive element, der som en mis-en-abyme figur, peger på fortællingens uendelige udstrækning og egen fikcionalitet. Dette forhold er nødvendigt at gøre sig klart, da det gennemspiller en stor del af fortællingerne og er med til at skabe dem. Men denne vildfarelse er ikke blot en fornøjelsestur i kriminalromanens univers; den fordrer i læsningen af Borges en langt vigtigere erkendelse, som strækker sig ud i den omkringliggende verden.

Filosofien er endnu ikke cyklisk nok.

I fortællingen om Lönnrot må vi som læsere acceptere litteraturens præmisser og i læsningen af den samtidigt indse, at opklaringen er afhængig af løgnens og litteraturens tilstedeværelse. Løgnen er med til at opstille virkelighedens ende- og vendepunkt. Når Lönnrot erkender sin egen løgnagtighed og dernæst forsvinder ind i den næste labyrint, er det netop et billede på historiens uendelighed. Plottet eller endepunktet er som sådan ikke nogen forløsning, da det gentager sig i nye og kringledede gange, hvor endepunktet

samtidig bliver udgangspunktet. Det rum som fortællingen foregår i, bliver et rum uden synlige grænser og tiden såvel cyklisk som annulleret. Dermed bliver også Lönnrots død et vendepunkt for historien, som drejer sig om sig selv og gentages. Men som vi vil se, er det nødvendigt at ramme dette (v)endepunkt, inde i litteraturens og løgnens labyrintiske spejlkabinet, for at kunne indse verdens nederdrægtighed "Det er kun et skin, ikke andet end en overflade af billeder", som Borges formulerer det i forordet til *Nederdrægtighedens Verdenshistorie*.

Dermed genskriver Borges på sin vis en opfattelse af verden som Friedrich Nietzsche udlagde den, hvor "Viljen til skin, til illusion, til bedrag, til vorden og vekslen (til objektiveret bedrag)" (Nietzsche 1979, 693) er nødvendigheder i erkendelsen af verden. Der findes ikke objektive sandheder, kun subjektive singulære observationer. I nogen udstrækning kan man hævde, at Nietzsche søgte denne erkendelse af verden i kunstens og litteraturens univers, da det her synes muligt at udtrykke den bevægelige enhed, som findes hinsides godt og ondt. I *Således talte Zarathustra* og *Hinsides godt og ondt* bliver således også litterære former, som aforismer og en form for allegorisk epik, toneangivende og synes dermed at nærme sig brødrene Schlegels tænkning vedrørende en litteraturfilosofi. Her er det i sammenspillet mellem litteratur og filosofi, at erkendelse opstår og netop i det krydsfelt, hvor formerne blandes, at filosofien beriger litteraturen og omvendt. Denne form for litterær filosofi er ligeledes til stede i Borges fortællinger, som vi vil se senere, men andre temaer synes også at springe i

øjnene, især inspirationen fra Nietzsche.

At Borges er inspireret af Nietzsches tænkning er ikke nogen hemmelighed. Faktisk er hovedpersonen i fortællingen "Funes med den gode hukommelse" fra *Fiktioner* benævnt Zarathustra, og behandler netop menneskets problem omkring erindringen. Funes er ikke i stand til at glemme og generalisere, og bliver derfor i første omgang et sørgeligt emblem på den altid singulære subjektiverede opfattelses grænser. Eller med andre ord: en i subjektiviteten fortabt Zarathustra. Men ved sin insistensen på paradoksaliteten i sproget og skriften, bliver fortællingen også et æstetisk udkast til en forståelse af Nietzsches tænkning om overmennesket. Den litterære form muliggør altså en beskrivelse af et filosofiske erkendelsesprojekt. Derfor er den cykliske tid også vigtig i Borges forfatterskab, da den, udover sin religiøse tilknytning til især Kabbalaen, i stor udstrækning kan ses som en evindeligen genkomstanke, hvilket jo netop er et af hovedmotiverne hos Nietzsche.

I sin arv fra Schlegel synes Borges hermed at benytte litteraturen til at udforske og berige filosofien ved at omsætte den til litteratur og samtidig at svare på Nietzsches udkast til en kommende filosofi. Måske også en filosofi, der er gældende for os i dag.

Afstand til hverdagen – Borges' aktualitet.

I enhver læsning af litteratur må man selvfølgelig tage højde for en vis afstand til verden. Selv i den før så fasttømrede kontrakt mellem læser og forfatter

indenfor biografier, synes grænserne at blive opblødt eller måske helt at forsvinde. Philippe le Jeune har gjort opmærksom på dette forhold, som garanterer en forståelse læser og forfatter imellem. Det vil sige, at når noget er fiktion, så hedder det novelle, roman og så videre, mens man i selvbiografiens - og for den sags skyld dokumentarens - verden skal kunne stole på, at gengivelsen af hændelser og forløb står i et korrekt forhold til virkeligheden. Vi har i Danmark haft en ophedet debat om dette for ikke så længe siden, hvor Jørgen Leth var i vælten. En lang række, lad os bare kalde dem en smule pedantiske, kritikere og en stor del af befolkningen, fordømte Leths selvbiografiske fremstilling som upassende og stødende. Virkelighedsforholdet var ikke 1:1, hvilket for nogen ikke stod helt klart. Eller måske var problemet netop, at det som fremstilling af et æstetisk menneske, i langt højere grad end kedsommelige beskrivelser af embedsmænd og politikere, som overstrømmer markedet i øjeblikket, var et billede af den virkelighed, som den tager sig ud i erindringen. På denne måde bliver det et langt ærligere billede af mennesket, i dette tilfælde den ”u-perfekte” Jørgen Leth. Her begrænser Jørgen Leth sig netop heller ikke til ”den sandhed”, som en 1:1 kontrakt opstiller. Nogle folk vil derfor kalde det løgn. Andre, knap så skræmte, vil forstå at forholdet imellem virkelighed og litteratur, tager form i erindringen og derfor simpelthen ikke kan være en nøjeregnende opremsning af objektive forhold. Og netop derfor er det også interessant. Så spørgsmålet må være, om Leth lyver for sine læsere, når han kalder det en selvbiografi, eller om han i

virkeligheden er med til at øge forståelsen for selvet. Undertegnede ville i Lönnrots ånd nok vælge det sidste.

Debatten omkring virkelighedens og fiktionens grænser, er altså stadig aktuel, hvilket ikke mindst giver nyt liv til Borges’ fortællinger. For det er denne - lige dele virkelighedsnære og virkelighedsfjerne - problemstilling, som Borges opererer indenfor, og som i sidste ende bliver et billede på erindringen. Det tager ikke mange øjeblikke at opdage dette forhold i forfatterskabet, da fortællingerne vrimer med henvisninger til virkelige, såvel som uvirkelige, forfattere, bøger og steder, der alle har en vigtig rolle i fortællingens narrativitet. De er med til at udviske litteraturens og virkelighedens indbyrdes grænser.

Et meget tydeligt eksempel er endnu engang at hente i *Fiktioner* fra 1945, hvor en af Borges’ bedste fortællinger tager os dybt ind i en fiktiv verden. I *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius* er man som læser endnu engang pålagt rollen som detektiv. Denne gang i et forsøg på at opspore en hel fiktiv verden, *Tlön*, der tilsyneladende er at læse om i ”*The Anglo-American Cyclopaedia*” nr. XLVI. Opslagsværket skulle efter sigende have et opslag om landet *Uqbar*, beliggende i *Tlön*, der, i kraft af sin usandsynlige eksistens, naturligt nok vækker fortællerens interesse. Senere opspores endnu et opslagsværk ”*A first encyclopaedia of Tlön. Vol. XI. Hlaer to Jangr.*” (Borges 1998, 17) med den kryptiske inskription *Orbis Tertius*, hvor den fiktive verden i nogen grad udfoldes, men stadig på et højt hypotetisk grundlag.

Opslagsværkerne og landeter, selvfølgelig, ikke eksisterende, mens hele historien er

en gengivelse af en artikel i et magasin om fantastisk litteratur (*Antología de literatura fantástica*), hvilket kaster fortællingen ud i et noget problematisk spil. Både på grund af dens konstante jongleren imellem at være en videnskabelig artikel og ren fiktion, og samtidig det konstruerede forhold til sig selv, som fortælling. Der henvises til filosofiske systemer og forfattere, hvis forsøg på at forklare verden (udenfor fortællingen), samtidig er med til at skabe illusionen om, og virkeligheden (indenfor fortællingen) i, Tlön. Dermed er Tlön en på samme tid fiktivt skabt utopi, som begrunder sig i filosofiens begrebsliggørelse af verden, og en fortælling om dette univers' mulige realisering på et metanarrativt plan. Det er derfor et noget usikkert lag, man som læser begiver sig ud på, når man forsøger at følge historiens gang.

Har man først indladt sig på dette projekt, bliver det ikke nemmere som historien skrider frem. Vi får igennem encyklopædien om Tlön blandt andet at vide, at idealismen har sejret. Dette forklares i vanlig Borges stil :

Hume har endegyldigt fastslået, at Berkeleys argumenter ikke lod sig modsige og heller ikke kunne overbevise nogen. Denne dom er fuldstændig rigtig, når det drejer sig om forhold i vor egen verden; men helt ved siden af i tilfældet Tlön. Folk på denne planet er – genetisk – idealister. Deres sprog, og alt, hvad det har ført med sig – religion, litteratur, metafysik – har idealismen som forudsætning. (Borges 1998, 19)

Idealismens rolle i den fiktive verden

får nogle ret forunderlige forhold til følge. Specielt interessant er det, hvordan sproget, eller ”Tlöns formodede Ursprache” på den sydlige halvkugle, ikke indeholder substantiver, men består af upersonlige verber ”som bestemmes nærmere ved hjælp af enstavelessuffixer (eller –præfikser), som fungerer adverbialt.” (Borges 1998, 20). Derfor kan man eksempelvis ikke sige måne, men må benytte sig af konstruerede sætninger for at forklare månen som position i forhold til noget andet, eller som handlende, agerende (eks at månere). På den nordlige halvkugle er noget lignende på spil, hvor det samme begreb kan forklares med en ophobning af tillægsord (eks. luftig-klar over mørk-rund). Indgår man nu på denne leg med sproget, får det en temmelig alvorlig konsekvens. Ved at gøre sig fri af substantiverne, har sproget gjort sig fri og må anskues som en uendelig størrelse. Det består nu af singulære subjektive observationer, som ikke kan udtrykkes eller sammenfattes i de almene kategorier, som sproget ellers gør brug af. Og som yderligere konsekvens af idealismen, kan sproget også blive materialiseret i de såkaldte tænkte genstande, hrönir. Her er der tale om genstande, som fremkommer ved tankens kraft og som ligeledes kan forsvinde igen som dug for solen.

Sproget i Tlön bevidner altså en afstandtagen til virkeligheden, som i selve tænkningens udformning kan siges at give liv til en materialiseret sproglighed. Men det er samtidig det uendeliges udstrækning som tematiseres, hvorfor sprogets materialitet bliver en vigende størrelse, der oscillerer imellem et intet og alt. Det er indenfor denne bevægelse,

at sproget bliver endnu et billede på erindringens og litteraturens kraft.

Sprogets materialitet

Maurice Blanchot har i *Litteraturen og retten til døden*, fra essaysamlingen *Orfeus' blik og andre essays* beskæftiget sig med sprogets materialitet, som den opstår i litteraturen. Når sproget negerer sig selv og trækker sig tilbage, kan det siges at give ordet til det, der ikke er. Det er denne negations bevægelse, der som en hændelse bevidner om negationens, og i sidste ende litteraturens, mulighed for at stille noget til skue. Sproget er altså sig selv bevidst, som det der er bristet i meningsdannelsen og ultimativt en tomhed, som kun kan vidne om tomheden selv. Det litterære sprog kan åbne for ord og kategorier ”der er mindre fastlåste, endnu ubestemte, bedre i stand til at forlige sig med det negative væsens utømmede frihed, ustabile enheder, ikke længere faste udtryk, men deres bevægelse, en endeløs glidning af ”vendinger” der ingen steder fører hen.” (Blanchot 1994, 56) Disse ustabile enheder er altså af stor betydning for litteraturens muligheder, ligesom de er nødvendige for erkendelsen af negationens grundlæggende funktion. Når fraværet bliver virkeliggjort i litteraturen, kan det siges at udforske litteraturens grænser.

Det er muligt at læse denne fraværets virkeliggørelse som billede på de hrönir, der opstår i Tlöns idealistiske verden. Ved deres utopiske form, udfordrer de sprogets grænser og placerer sig som en art virkeliggjort tomhed. Deres præmis er naturligvis underlagt

litteraturens leg med, og afhængighed af, løgneren. Dermed bliver de også efterladt svævende i rummet mellem virkelighed og fiktion, og betegner på samme tid en intethed, som sprogets rolle i litteraturen vidner om, og det hele (eller alt), som litteraturen drejer sig om. Heri finder mange af Borges fortællinger sit ståsted, og det betyder også en usikkerhed i læsningen af dem. Wolfgang Iser ville tilskrive læseren en rolle som udfylder af disse ubestemtheder, og det er naturligvis også en del af forklaringen. Med Borges fortællinger er det som med Heraklits flod; man træder aldrig i den samme to gange.

Intetheden

Lönnrots tilbagevenden til labyrinten og sprogets uendelighed i Tlön, er begge vejvisere mod den intethed, hvori Borges litteratur kan siges at befinde sig. Den er som hos Blanchot underlagt en negering af sig selv, men samtidig synes der at fremtræde en tiltagende positivitet i litteraturens spil med virkeligheden. Som i Joseph Conrads *Heart of Darkness* viser de magiske kister og kringledede veje i Borges univers sig ofte at ende i tomhed. Bag alle maskernes slør er der intet. Eller blot en fortsættelse af den allerede etablerede uorden, som på den måde synes at fortsætte i det uendelige. Det er som en allegori over menneskets møde med guddommen, som man ikke kan beskrive. Sprogets natur tillader så at sige ikke det sublime møde med det ukendte. Alligevel er det muligt at nærme sig det sorte hul, som Borges fortællinger fører os hen imod og suger os ned i.

I en enkelt fortælling af Borges bliver vi præsenteret for dette møde med guddommen. Det sker i *Aleffen* fra 1949, hvor vores hovedperson får en åbenbaring af det punkt ”som indeholder alle punkter” (Borges 1999, 182) og senere får navnet aleffen. Heri ses alle ting på samme tid. I en uendelig udstrakt tid, som fortællingen prøver at gengive. Fortælleteknisk foregår det ved en rablende opremsning, hvor øjeblikket synes at indeholde evigheder, og alle tings indbyrdes forhold bliver splittet til en fragmentarisk konstellation af ord og ting. Per Aage Brandt har i et efterskrift til en antologi om Borges benævnt stedet som ”det lokalt uendelige” (Brandt 1983, 127) og dermed antydnet punktets bundethed i det øjeblik af minimal udstrækning, som i et glimt strækker sig til det uendelige. Punktet er på samme tid en labyrintisk indføring i litteraturens hemmeligheder, som det er et uforløst svar derfra.

At forsøge at forklare verden

Givet at vi som læsere følger Borges fortælling helt ned i det sorte hul, hvor tiden på samme tid er cyklisk og uendelig, bliver vi også præsenteret for en rigdom af fiktive elementer i verden. I en Nietzscheansk ånd kunne man sige, at erkendelsen netop opstår i disse øjeblikke af kunstens nedslag i livet og former sig i erindringen. Den virkelighed vi som mennesker opstiller, er ikke måske ikke nær så spændende som litteraturens, men ikke mindre fantastisk af den grund. Lönnrots pointering af virkelighedens forpligtelse over for hypotesernes labyrintiske spil, gælder altså netop vores

erkendelse af verden. Ved at opstille fiktive universer som Tlön, magiske punkter for åbenbaringer som aleffen og i det hele taget påtage sig fiktionens realitet, kan litteraturen siges at udforske såvel filosofiens som litteraturens grænser i et landskab af fiktive virkeligheder, hvor alt er skin eller masker. Når vi når til denne erkendelse, er det kun litteraturens tomhed, eller negation, som kan vise os ud af mørket igen. Løgnen i løgnen trækker sig så at sige tilbage, så erkendelsen står frem i øjeblikke af sandheder; hændelsen som hændelse. Dermed bliver læsningen af Borges fortællinger til en bevægelig oplevelse af verdens mangfoldighed, som bruger løgnen i sandhedens tjeneste, eller i det mindste i et forsøg på at nærme sig den.

At Borges måde at erindre på var skabt igennem bibliotekets endeløse rækker af bøger, og at hans liv formodentlig var læst i højere grad end levet, vil nok forekomme mange som en løsning på Borges' tænking. Som man også vil erfare i læsningen af Borges, havde han et enormt kendskab til litteraturens verden. Han brugte den som inspiration i et evindeligt blændværk af fiktion og faktion. Som 55-årig blev synet taget fra Borges, og den ufrivillige afstand til den synlige verden har givetvis givet stof til de senere fortællinger i forfatterskabet. Men påtager man sig virkelig rollen som læser, vil man opdage at fiktionernes spejluniverser ikke blot er fantastiske fortællinger, hvad de i sandhed er, men også et forsøg på at forstå en verden i konstant forandring. Sprogets og litteraturens løgnagtighed er præmisser for denne vandring i Borges univers, der konstant

drejer sig ud af og fornyer læsningen af verden. Borges' fortællinger er på en og samme tid filosofi og litteratur og finder i de tos møde en inspirerende tilgang til verden. Så tag ikke fejl af Jorge Luis Borges. Alt hvad der synes at være det rene blændværk, en labyrintisk sproglighed, er samtidig en meget berigende læsning af verdens mangfoldighed. Derfor er vi også alle sammen Lönnrot, der konstant må forsøge at gentænke Treviranus' virkelighedsnære logik, ligesom Tlön er en mulighed, som "er og bliver en labyrint, men det er en labyrint, mennesker har udtænkt, en labyrint, der skal kortlægges af mennesker" (Borges 1998 36).

Litteratur:

Borges, Jorge Luis (2000) : *Nederdrægtighedens verdenshistorie*, Gyldendal, København.

Borges, Jorge Luis (1998): *Fiktioner*, Gyldendal, København.

Borges, Jorge Luis (1999): *Aleffen*, Gyldendal, København.

Borges, Jorge Luis (2001): *The Total Library – Non-Fiction 1922-1986*, Penguin Books, London.

Blanchot, Maurice (1994): *Orfeus' blik og andre essays*, Samlerens Bogklub, København K.

Brandt, Per Aage red. (1983): *Borges – En antologi*, Sjakalens Beduinserie,

Nietzsche, Friedrich (1979): *Werke III*, Frankfurt, Berlin, Wien.

Tamm, Ditlev (2002): *Jorge Luis Borges – En introduktion*, Gyldendal, København.

Artiklen fokuserer på løgnens vilkår under krigsfangeforhørets skærpede omstændigheder. Dette hovedsageligt med henvisning til den mængde forhørsteknikker, som det amerikanske militærs professionelle afhøringsledere har til rådighed og gør systematisk brug af. Teknikker, der er designet med henblik på at udfor-dre løgneren, at afskaffe den. Derfor bliver et studie af forhørsteknikkens eksplicitte håndtering af løgneren også et studie af løgneren selv.

Intro

”There is nothing mysterious about interrogation” – lyder det i KUBARK Counterintelligence Interrogation Manual - “It consists of no more than obtaining needed information through responses to questions” (CIA 1963, I.A.) . Intet mystisk ved forhør? Måske ikke, men forhøret har dog altid båret en speciel stemning med sig. Forhøret sætter rammen for en særegen form for mellem menneskelig interaktion, hvori løgneren altid er potentielt tilstedeværende. Indenfor forhørslokalets fire vægge er løgneren forventelig, og den er på sin vis acceptabel. Løgn, forstillelse og bedrag installeres som en naturlig bestanddel af forhøret, hvilket er årsagen til, at jeg i denne artikel vil betragte forhøret som hjemsted for den legitime løgn; en slags løgnens arena, om man vil.

Når den forhørsrelaterede løgn er anderledes tålelig end de fleste andre løgne, skyldes det bl.a., at spørgeren altid er sig ovenud bevidst om adspurgetes upålidelighed. Denne bevidsthed demonterer løgnens amoralske karakter; i forhørets kontekst involverer løgneren intet

tillidsbrud eller krænkelse, hvorfor den, der lyver under forhøret, heller ikke påkalder sig samme moralske fordømmelse som den, der lyver overfor sin nærmeste, sin fortrolige. Forhørsløgneren bliver således tålelig og samtidig indbygges i forhøret den uhensigtsmæssighed, at løgneren – i stedet for sandheden – kommer til at domine-re forhøret. En uhensigtsmæssighed, som i nogle sammenhænge imødekommes ved at forhøret indledes med en ceremoniel (og symptomatisk) tilkendegivelse af løgnens principielle forkastelighed: man sværger ved edsafleggelse på at ”holde sig til sandheden, hele sandheden og intet andet end sandheden”, sådan som vi kender det fra et utal af amerikanske retssalsdramaer.

Den afhørtes egenlyttige bevæggrunde for at lyve er relativt lettillgængelige for et empatisk menneske. Man lyver for at undgå straf, for at vinde tid, for at dække over sine kære, og så videre. Af denne tillgængelighed følger som regel en vurdering af løgnens berettigelse – en vurdering, der i høj grad afhænger af omstændighederne. Under såkaldt normale omstændigheder – eksempelvis når politi-

assistenten udspørger butikstyven - betragtes løgngen med misbilligende afstandtagen, altså som uberettiget. Under skærpede omstændigheder – eksempelvis når efterretningsofficeren udspørger krigsfangen - ser tingene anderledes ud. Her betragtes løgngen med intuitiv forståelse, altså som berettiget. Faktisk forholder det sig sådan, at hvis en krigsfange uden videre fortæller hele sandheden om egne styrker (deres geografiske placering, fysiske kampkraft, moralske beskaffenhed, osv.), så er han ikke blot løgner, han er forræder. I dette tilfælde er løgngen (eller tavsheden) mere end forståelig; den er forsvarlig – det moralsk forkastelige består i ikke at lyve, ikke at tie. At sige sandheden er for krigsfangen et underlødigt og eksotisk foretagende, den største synd. Med en lidt storladet formulering kan man derfor sige, at krigsforhøret bliver skuepladsen for modstridende viljer og udsagn – en dramatisk tvækamp, der enten kulminerer i den bitre sandheds triumf, eller forbliver uforløst i den ædle løgns standhaftighed.

Således introduceret kan vi se nærmere på, hvordan krigsfangens forventede løgn helt konkret imødekommes: forhørsteknikkens enkelte bestanddele.

Løgnens vilkår I

Forhøret er en enestående kommunikationsform. Ligesom interviewet er forhøret dialogisk opbygget med spørgsmål og svar, men et forhør adskiller sig fra et interview ved alligevel ikke at være en egentlig samtale. Interviewet er (under optimale betingelser) en eksplorativ kommunikationsform, hvor det indbyrdes forhold imellem spørger (Q) og svarer (A) har karakter af gensidig anerkendelse

og jævnbyrdighed. Forhøret former sig derimod som Q's målrettede søgen efter den privilegerede viden, som A formodes at ligge inde med – og som A vel at mærke ikke har lyst til at dele med Q. Derfor vil A i reglen være utilnærmelig og tilbageholdende. Interviewets jævnbyrdighed afløses af en hierarkisk konstellation Q og A imellem. Endelig er det - jf. artiklens ærinde - værd at bemærke, at formålet med interviewet er relativt beskedent: At indsamle oplysninger – mens formålet med forhøret er anderledes ambitiøst: ”The purpose of an interrogation is to learn the truth” (Inbau et. al., 8). Forhøret har altså som målsætning at ekskludere løgngen, det usande – en målsætning som også fremgår af den amerikanske hærs Field Manual [FM]34-52, der bærer titlen Intelligence Interrogation. Her fremstilles forhøret således:

”Interrogation is the art of questioning and examining a source to obtain the maximum amount of usable information. The goal of any interrogation is to obtain usable and reliable information, in a lawful manner and in the least amount of time, which meets intelligence requirements of any echelon of command. [...] A successful interrogation produces needed information which is timely, complete, clear, and accurate.” (U.S. Army, 1.1)

Sandhedsambitionen gør det nødvendigt at udtømme kilden fuldstændigt – hvorfor det må forventes, at al kommunikation med kilden orienterer sig mod denne udtømming. I fremstillingen sættes desuden en høj standard for den type oplysninger, forhøret skal tilvejebringe. Udover at være præcis, komplet, tidslig og anvendelig skal informationen - vigtigst af alt - være pålidelig.

Især denne sidste betingelse sætter nogle helt pragmatiske (vi ser et øjeblik bort fra de juridiske og moralske) begrænsninger for, hvilke metoder der kan benyttes i processen. I bestræbelserne på systematisk at fremskaffe brugbare og pålidelige efterretninger vil det være nyttesløst at tvinge informanten til eksempelvis at indtage alkohol eller narkotika for at få denne til at tale over sig – ligesom hypnose eller tilføjelse af langvarig eller intens fysisk smerte heller ikke er en garanti for solide efterretninger: "The reliability of answers obtained from a subject actually under the influence [...] is highly doubtful" (CIA 1983: IV.F). Ifølge CIA's Human Resource Exploitation Training Manual kan de fleste former for tortur aldrig fungere som genvej til sandhed eller som vaccine mod løgn, men må tværtimod betragtes som den sidste desperate udvej, forhørskunstens fallit – i realiteten en blindgyde (CIA 1983, I.B.). Pålidelige efterretninger opnås ikke via amatørens brutale hærværk, men via eksper- tens professionelle håndværk.

Og hvad består denne ekspertise så i? Jo, eftersom alle forhør indeholder en række fælles karakteristika - de er skåret over samme skabelon - kan man tilsvarende fremhæve visse personlige egenskaber, som kendetegner den dygtige inkvisitor, Q. Ifølge ovennævnte Field Manual FM 34-52 drejer det sig i første omgang om uddannelsesmæssige kvalifikationer såsom sprogkyndighed, retoriske evner, indgående kendskab til den militære mission, fjendens forhold, osv. Alt sammen betingelser for et succesfuldt forhør, det vil sige et forhør, hvor løgnen viger for sandheden. Dernæst vil det altid være befordrende, om Q udstråler fairness, styrke og effektivitet og desuden optræder taktfuldt, opmærksomt, tålmodigt og troværdigt. Endelig besidder Q selvkontrol

(viser ingen ægte følelser), Q er udholdende og frem for alt - som en slags kardinaldyd - er Q motiveret: "Without motivation, other qualities lose their significance" (U.S. Army, 1.3).

Hele dette imponerende katalog over personlige kompetencer udgør sammen med de uddannelsesmæssige kvalifikationer midlerne, hvormed løgnen identificeres og blotlægges. Blotlægning er imidlertid kun den indledende manøvre: en grundlæggende forudsætning for valget af forhørsteknik og for denne tekniks virkningsfulde eksekvering. Ligesom alle andre håndværkere eller kunstnere, må også forhørskunstneren mestre sine teknikker til fingerspidserne for at nå et tilfredsstillende resultat: at få tilfangetagne, A, til at samarbejde, til at tale. Med dette formål opregnes i FM 34-52 17 separate forhørsteknikker eller approaches – her gengivet i manualens ordlyd efterfulgt af en kort forklaring:

- 1) Direct – at spørge A direkte; 2) Incentive – at tildele eller fratage privilegier; 3) Emotional love – at spille på A's kærlige attitude overfor enkeltpersoner eller grupper; 4) Emotional hate – at spille på A's hadefulde attitude overfor enkeltpersoner eller grupper; 5) Fear Up (Harsh) – at skræmme A meget; 6) Fear Up (Mild) – at skræmme A lidt; 7) Decreased Fear Down – at berolige A; 8) Pride and Ego Up – at tiltale A på smigrende facon; 9) Pride and Ego Down – at tiltale A på nedladende facon; 10) Futility Technique – at få A's situation til at forekomme absolut håbløs; 11) "We Know All" – at overbevise A om, at Q allerede kender svarene på sine spørgsmål; 12) "Establish Your Identity" – at foregive at have identificeret A som en meget vigtig og eftersøgt person, for således at anspore A til at redegøre for sin virkelige identitet; 13)

Repetition – at stille A det samme spørgsmål gentagne gange; 14) File and Dossier – at tage en fyldig sagsmappe med ind i forhørslokalet for således at foregive en meget omfattende viden om A; 15) ”Mutt and Jeff” – good cop, bad cop; 16) Rapid Fire – at stille flere spørgsmål hurtigt efter hinanden uden at lade A komme til orde; 17) Silence – at nedstirre A (U.S. Army, Appen-dix H).

Forskellige approaches kan med fordel kombineres for herigennem at maksimere effekten. Der er bemærkelsesværdig stor variation i de metodiske greb, hvormed A trækkes rundt i manegen. De fleste tilgange er beregnet til at forstærke den naturlige frygt og psykologiske ubalance, som uundgåeligt vil påvirke tilfangetagne i forhørssituationen – og dermed gøre denne mere føjelig og samarbejdsvillig.

For flere af teknikkerne gælder det, at løgnen adresseres indirekte, altså at oplysninger med reel efterretningsværdi udvindes som et slags sideprodukt undervejs i forhøret. Dette er eksempelvis tilfældet, når Q bevidst spørger udenom, altså spørger til noget, som kun har perifer sammenhæng med det, der virkelig har interesse. Således distraheres informanten, og det bliver umuligt for denne at afgøre, hvilke oplysninger vedkommende skal beholde for sig selv, og hvilke han roligt kan videregive. En anden mulighed består i faktisk at stille spørgsmål, man allerede kender svarene på – for herigennem at sætte sig i stand til at fange informanten i at lyve (Inbau et. al., 202). Andre teknikker adresserer løgnen meget direkte, ved - med mere eller mindre håndfaste virkemidler - at gøre krigsfangen opmærksom på, at samarbejde reelt er hans eneste mulighed for at mindske krigens rædsler og måske forkorte (eller forsøde) sit

ophold i fangelejren.

De forskellige forhørsteknikker kan muligvis forekomme en smule ineffektive eller blødsodne. Sådan virker de i hvert fald på denne skribent. Som om gentagne spørgsmål eller en nok så intens stirrekonkurrence skulle få en forhærdet kriger til at bryde sammen og fortælle alt! Historien bugner da også med eksempler på FM 34-52's åbenlyse utilstrækkelighed, når det gælder usamarbejdsvillige informanter. Ikke desto mindre udgør de sytten approaches helheden af de officielt autoriserede ret-ningslinjer, som den amerikanske efterretningsofficer har med sig i missionsudrustningen. Dette fak-tum har i løbet af de seneste års krig mod terror givet anledning til en del opfindsomhed og innovation på området, hvilket Abu Ghraib skandalen i foråret 2004 står som et uhyggeligt eksempel på. Alternative teknikker er opstået, gamle teknikker er blevet optimeret – en udvikling, der selvsagt har givet krigsfangen vanskeligere vilkår for at opretholde løgnen. Følgende afsnit skal tjene til at se disse alternative teknikker an.

Løgnens vilkår II

Med krigen mod terror giver det for alvor mening at tale om skærpede omstændigheder. I et efterhånden velkendt memorandum fra højeste sted lyder det, at ”the war against terrorism ushers in a new paradigm” – og videre, at dette paradigme ”requires new thinking in the law of war” (The White House 2002, 105). Den konventionelle krigsførelse, som FM 34-52 er tiltænkt, var en forholdsvis forudsigelig affære, hvor efterretninger havde central betydning, men de var ikke absolut essentielle. I dag ser tingene anderledes ud. Terrorkrigen er på mange måder en overraskelseskrig, hvorfor

efterretninger spiller en større og vigtigere rolle her end nogensinde for.

Dette giver anledning til to ting: For det første bliver kravet om at maksimere mængden af pålidelige og brugbare efterretninger meget mere overhængende, og for det andet udvikler krigsfangerne defensive strategier til aktivt at modstå forhørsteknikkerne. Som det lyder i en desperat forespørgsel om udvidelse af forhørsplanen: "PROBLEM: The current guidelines for interrogation procedures [FM 34-52] at GTMO [Guantanamo] limit the ability of interrogators to counter advanced resistance" (Department of Defence, 227). Hvis fangerne ikke ligefrem bliver resistente, bliver de i det mindste modstandsdygtige.

Kombinationen af disse to faktorer skaber præmisserne for noget nær det ultimative forhør. I hvert fald sammensætter en arbejdsgruppe under det amerikanske forsvarsministerium - på opfordring fra kommandører i de amerikanske interneringslejre i Afghanistan, Irak og på Cuba - i april 2003 en rapport med atten yderligere approaches, der er tænkt som et supplement til de allerede eksisterende teknikker. I oversigtsform ser de supplerende (counterresistance) teknikker sådan ud:

18) Change of Scenery Up - at flytte A til mere tiltalende omgivelser; 19) Change of Scenery Down - at flytte A til mindre tiltalende omgivelser; 20) Hooding - at give A bind for øjnene; 21) Mild Physical Contact - at røre ved, puffe til eller gribe fat i A; 22) Dietary Manipulation - at ændre A's kost; 23) Environmental Manipulation - at ændre A's umiddelbare omgivelser (lugt, temperatur, etc.); 24) Sleep Adjustment - at ændre A's sovertyme; 25) False flag - at overbevise A om, at Q kommer fra et andet land end USA; 26) Threat of Transfer - at true med

at overføre A til et andet land, som efter al sandsynlighed vil dræbe eller udsætte A for tortur; 27) Isolation - at isolere A; 28) Use of Prolonged Interrogations - at lade forhøret vare i fx 20 timer pr. døgn; 29) Forced Grooming - at tvinge A til at fjerne hår og skæg; 30) Prolonged Standing - at tvinge A til at stå oprejst; 31) Sleep Deprivation - at holde A vågen; 32) Physical Training - at trætte A vha. fysisk udfoldelse; 33) Face slap/Stomach slap - at chokere A med flygtige slag; 34) Removal of Clothing - at afklæde A; 35) Increasing Anxiety by Use of Aversions - at introducere A for en skræmmende faktor (fx en hund) (Secretary of Defence, 357-359).

I rapporten beskrives teknikkerne 27-35 (med en eufemisme par excellence) som "exceptional interrogation techniques". Knyttet til oversigten er 1) en evaluering (efter kategorierne "high", "medium", "low") af de respektive teknikkers bidrag til efterretningsarbejdet, deres 'utility' - og 2) en påmindelse om ulempen ved de teknikker, der i sig selv kompromitterer antageligheden af A's udsagn. Det handler om at acceptere løgnens uafvendelighed, for således at kunne tage højde for den. I forhold til det første kriterium er det kun teknikkerne 13, 17 og 26, der scorer "medium" eller "low". Resten scorer "high", hvilket må siges at være et tilfredsstillende resultat. I forhold til det andet kriterium bør man notere sig, at teknikkerne 2, 24, 26-28, 30-33 og 35 alle indebærer en øget risiko for, at de indhentede informationer viser sig at være upålidelige og uanvendelige (Secretary of Defence, 348-357). Med disse mere 'aggressive approaches', støder vi igen på forhørets rent pragmatiske begrænsninger.

Konklusionen bliver, at

blødsødenheden fra FM 34-52 er erstattet med en mere hårdhændet strategi. Læg også mærke til, hvordan fokus er flyttet fra løgnen til løgneren; de nye approaches går i højere grad efter manden end bolden. Et ildevarslenende vægtskifte, der synes at indikere en vis ligegyldighed overfor, hvad der bliver sagt. Det vigtige er, at der bliver sagt noget. I et moralsk perspektiv vil sådanne skred altid skabe et stort spektakel. Men selv med efterretningstjenestens pragmatiske blik, er vægtskiftet uholdbart. At udvinde solide efterretninger kræver stor håndværksmæssig snilde. Anderle-des formuleret; løgnen lader sig ikke uddrive med magt alene.

Outro

Hvis visionen for forhøret er løgnens totale udslettelse, så er det naturligvis en utopisk vision. Løgnen overlever, selv under de skarpeste omstændigheder – den kan ikke udslettes. Men den kan minimeres i et ikke uvæsentligt omfang – faktisk vurderes det, at under 3 procent af de internerede på Guantanamo Bay volder så stort besvær, at de må udsættes for exceptionelle forhørsteknikker (Department of De-fense, 228). De resterende 97 procent ender altså med at samarbejde i en eller anden grad. Med en så imponerende succesrate kan militær forhørsteknik kun anbefales som slibesten til den machete, der skal hugge vej igennem løgnens urskov.

Med forhørsteknikken konfronteres løgnen lige på og hårdt. Denne artikel er et forsøg på at sætte løgnen helt ud på spidsen for at vurdere dens overlevelsessevne i de mest ekstreme omgivelser. Denne konstruktion bygger på en grundlæggende antagelse om, at krigsfangeforhøret netop er dette ekstrem. Overlever løgnen her, overlever den alle

vegne. Men konstruktionen er usikker, fordi antagelsen er tvivlsom. Rigtigt er det, at de counterresistance techniques, der tages i brug under krigen mod terror er meget vidtgående i deres bestræbelser på at minimere løgnen. Man kan dog sagtens forestille sig andre situationer end forhøret, hvor løgnen har endnu vanskeligere vilkår. Det kommer i høj grad an på hvilken målestok, der anlægges. Målt på frygt, ydmygelse og udmattelse er krigsfangen under et særdeles voldsomt pres, og det må være meget fristende at opgive løgnen for i stedet at dele ud af sin viden. Omvendt vil krigsfangens fjendskab og insisterende uvilje måske opveje - eller ligefrem næres - af det pres, vedkommende er underlagt. Således forstået, at der ud af ydmygelserne vokser en stædighed så stor, at løgnen aldrig kommer i fare, tværtimod. Krigsfangen sælger sig selv i det øjeblik, han giver køb på løgnen. At dømme ud fra den personlige integritets målestok, kan krigsfangen blive urørlig. Løgnen ligeså.

Noter

¹ KUBARK er et kryptogram anvendt af CIA om nogle af deres aktiviteter under den kolde krig. Kryp-togrammet første del 'KU' referer muligvis til et nærmere defineret geografisk område, mens anden del 'BARK' givetvis referer til en specifik operation eller aktivitet. Nærmere en egentlig dechifrerings kommer vi ikke (Intelligence Science Board, 96).

² Løgn er her - som i hele artiklen - defineret negativt: At lyve er simpelthen ikke at sige sandheden.

³ Helt konkret: Vi fordømmer ikke selskabstømmeren, der lyver overfor kriminalkommissæren om sine økonomiske aktiviteter på samme måde, som når han umiddelbart efter forhøret tager hjem til sin kone og lyver om, hvor han lige har været. I et moralsk perspektiv er den sidste løgn langt mere kontroversiel end den første.

⁴ Følgende opfordring kan i denne sammenhæng tjene som kuriosum: "The interrogator may even

feel the need to throw objects across the room to heighten the source's implanted feelings of fear" (U.S. Army, Appendix H).

⁵ FM 34-52 er egentlig blot en opdateret version af FM 30-15, som blev forfattet i juni 1945 (Secretary of Defence, 330).

⁶ Sådanne defensive strategier er – den arabiske progbarriere taget i betragtning – vanskeligt tilgængelige. I stedet henvises til de danske officerers CACEX (Conduct After Capture EXercise), som består af hhv. teoretisk undervisning og praktiske øvelser, der skal sætte den enkelte officer i stand til at tackle en evt. tilbageholdelsessituation. CACEX skal erstatte den tidligere POWEX (Prisoner Of War EXercise), der var tiltænkt konventionel krig. Af de resistance techniques, som danske officerer uddannes i, kan nævnes opretholdelse af personlig hygiejne og fysisk form samt evnen til at vurdere trusler og aflæse situationer (Cadan 2006).

⁷ Disse teknikker blev anvendt på Guantanamo Bay i en periode fra 02.12.02 – 15.01.03, hvorefter de fleste blev trukket tilbage igen (The Schlesinger Report, 393). Forsvarsministeriets arbejdsgruppe traf da også en del fravalg under udvælgelsen af de 18 yderligere approaches. Fravalgte approaches er bl.a.: 1) at overbevise A om sin egen og/eller sin families umiddelbart forestående død; 2) at udsætte A for koldt vejr eller vand; 3) at fremkalde kvælningfølelse vha. et vådt håndklæde (Department of Defense, 228).

⁸ Approach 28 – længerevarende forhørs-sessioner – scorer kun "high" de første 4-5 dage, den anvendes. Herefter falder scoren hurtigt til "medium" og "low".

Litteratur

Cadan, Steen (2006): 'Overlev som gidsel', pp. 22-24, *Danske officerer – linjeofficerernes fagblad, nr. 1, årg. 15*, København.

CIA (1963): *KUBARK Counterintelligence Interrogation*, CIA, Washington D.C.

CIA (1983): *Human Resource Exploitation Training Manual – 1983*, CIA, Washington D.C.

- Begge manualer ligger online på: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB122/index.htm>

Department of Defence (2002): 'MEMORANDUM FOR Commander, Joint Task Force 170', pp. 227-228 i Greenberg and Dratel (eds.) (2005): *The*

Torture Papers – The Road to Abu Ghraib, Cambridge University Press, USA.

Inbau, Reid, Buckley, Jayne (2004): *Criminal Interrogation and Confessions*, 4th ed., Jones and Bartlett Publishers, USA.

Intelligence Science Board (2006): *Educating Information: Interrogation: Science and Art – Foundations for the Future*, National Defence Intelligence College, Washington D.C.

Secretary of Defence (2003): 'Working Group Report on Detainee Interrogations in the Global War on Terrorism: Assessment of Legal, Historical, Policy, and Operational Considerations', pp. 286-359 i Greenberg and Dratel (eds.) (2005): *The Torture Papers – The Road to Abu Ghraib*, Cambridge University Press, USA.

The Schlesinger Report (2004): 'Final Report of the Independent Panel to Review DoD Detention Operations (The Schlesinger Report)', pp. 329-402 i Danner, Mark (2004): *Torture and Truth*, New York Review Books, New York.

The White House (2002): 'Memo: President Bush on Humane Treatment of al-Qaeda and Taliban Detainees', February 7, 2002, pp. 105-106 i Danner, Mark (2004): *Torture and Truth*, New York Review Books, New York.

U.S. Army (1987): *Field Manual 34-52 Intelligence Interrogation*, Headquarters Department of the Army, Washington D.C. Se: <http://www.fas.org/irp/doddir/army/fm34-52.pdf>

Lisbeth Jessen

Jeg er glad for at de løj – eller gjorde de?

Nyhedsmediet bygger på en underforstået kontrakt med seeren eller lytteren om, at det der sendes er sandt. Imidlertid er grænserne mellem fiktion og virkelighed ikke altid helt skarpe. I artiklen fortæller DR dokumentaristen og journalisten, Lisbeth Jessen, om sit arbejde med montagen, en særlig genre der går på tværs af det skarpe skel mellem fiktion og virkelighed. Et arbejde, der i tidens løb har ført hende på sporet af en række fascinerende løgnehistorier

Nej, nej, nej, det må man ikke. Jo, jo, jo, det må man gerne.

Det er overskrifterne på et stort opslag i mit fagblad, *Journalisten*, fra september 2007. Heri gennemgås sagen om nyhedsjournalisten og værten på Danmarks Radios tv-avis, Jeppe Nybroe, der i år blev fyret fra sit job, fordi han gik for langt, da han flyttede rundt på lyd og billeder i sine indslag, som det siges i artiklen.

En række tv-folk såsom redigerings teknikere, tillidsmænd, nyhedschefer, dokumentarister, producere etc. bliver spurgt om, hvad man må eller ikke må, når man redigerer tv. De fleste mener, at Jeppe Nybroe gik for vidt.

Der var dels indslaget, hvor Jeppe Nybroe fra ladet af en pansret mandskabsvogn på vej fra Kuwait foregav, at han var på vej den anden vej ud af Irak sammen med nogle af de allersidste danske soldater – men altså med overskrift på skærmen, der hed

Farlig tilbagetrækning, og hvor det senere kom frem, at billederne forestillede noget andet. Og dels drejede det sig om et indslag, som Jeppe Nybroe har produceret for et stykke tid siden, hvor der lød tre granatnedslag i baggrunden. Dette indslag fik Jyllands Posten undersøgt, og det viste sig, at lyden af granatnedslaget var kopieret to gange. Det var altså lyden af den samme granat, der sprænges, som Jeppe Nybroe havde gentaget for øjensynligt at gøre situationen tre gange så farlig.

Det må man ikke, mener de adspurgte i mit fagblad, og det fratog da også Nybroe megen troværdighed, og selvom Jeppe Nybroe er blevet fyret, har det svækket DRs Nyheder.

Tv-dokumentaristen Alex Frank Larsen svarer i mit fagblad på spørgsmålet, om man må kopiere og gentage en dramatisk lydsekvens?

- Hvis du mangler en galende hane i en dokumentar, så må du godt. Men nyheder, der må du ikke pille ved noget. Jeppe

Nybroe laver den kontrakt med seerne, at den lyd er i baggrunden, men det sker jo faktisk ikke i baggrunden samtidigt. Han er vores vidne.

Og Alex Frank Larsen svarer også på spørgsmålet om, hvordan han med få ord vil beskrive DRs reaktion over for Nybroe?

- Jeppe Nybroe har længe fået lov at gå for langt i sin sensationstrang, så det falder tilbage på ledelsen.

Jeg er selv journalist og dokumentarist og har i mange år arbejdet i Danmarks Radio, først på det nu hedengangne ungdomsprogram p4 – siden i DRs Dokumentargruppe, hvor jeg både har produceret radiomontager, radiodokumentarer og tv-dokumentarer. Både radiomontagen og radiodokumentaren er dokumentarisme og ikke fiktion. Men det er heller ikke nyhedsjournalistik, og jeg er enig med Alex Frank Larsen i, at der gælder nogle andre helt klare regler for redigering i forhold til nyheder. I nyheder må der ikke pilles. Når vi redigerer montager og radio- og tv-dokumentarer, kan vi godt, fordi vi har lavet en anden kontrakt med lytteren eller seeren, eksempelvis lægge den galende hane, som Alex beskriver det, ind i vores dokumentar, en hane, der skal signalere morgen. Det er den samme kontrakt, vi laver, når vi producerer historiske dokumentarer. Vi har måske ikke lige præcist de historiske klip, vi gerne vil have. Derfor bruger vi nogle andre fra perioden, og seeren ved så, at sådan kunne det have set ud. Men der skal være en kontrakt med seeren.

Noget andet er fortælleteknikken eller dramaturgien.

Når jeg skal lave en montage til radioen, benytter jeg mig ofte af fiktionens fortælleteknikker. Det vil sige, jeg bygger min historie op med begyndelse, midte og slutning. Gerne med et anslag først, der vækker lytterens nysgerrighed. Og jeg prøver at lægge nogle punkter ud – nogle set ups – der gør, at lytterens opmærksomhed skærpes, og at han vil høre montagen eller hele indslaget færdig.

For her arbejder jeg ikke med nyhederne eller nyhedskriteriet, hvor man skal have den kontrakt, som Alex Frank Larsen beretter om. Man kan jo meget dårligt forestille sig, at man i nyhederne serverer begyndelsen af en historie, derefter kommer der et interview med en medvirkende, der pludselig siger, at det, man lige har hørt, faktisk er forkert, og så må man spændt vente til sidst i nyhedsindslaget på at høre, hvem der mon har ret. Der vinkles anderledes i nyhederne, og det skal der også.

Man kunne selvfølgelig provokatorisk hævde, at det ville være en god idé, om man i nyhederne også tvang folk til at tænke selv, så der ikke var en klar overskrift, et klart problem, der blev lagt frem med en løsning på, men nyheder med åbne slutninger, hvor man ikke kunne være helt sikker på, hvad det var, man havde hørt eller set, eller hvad man skulle mene om det. Men det er vist meget sjældent, det sker. Sådanne dobbeltheder og finurligheder hører ikke hjemme i nyhedsjournalistikken.

Men sådanne nuancer mener jeg, man med fordel kan arbejde med indenfor dokumentarismen, altså indenfor den dokumentarisme,

der arbejder efter spillereglerne for kommunikation af virkeligheden. Men hvor virkeligheden afsøges på den måde, at der stilles flere spørgsmål, end der besvares. Spørgsmål, der skal få lytteren eller seeren til at tænke videre, komme i tvivl, blive skærpet i sanserne eller måske skifte mening.

I flere af mine radiomontager har jeg bevæget mig ud i stofområder, der undersøger forholdet mellem fiktion og virkelighed – eller løgn og sandhed.

Jeg har i årenes løb beskæftiget mig en del med historier, der har haft et udgangspunkt i Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig. Min mand kalder mine stofområder for: Anden Verdenskrig, Den Kolde Krig og andre løgnehistorier. Og det er da også rigtigt, at der ligger mange ideologiske slagsmål om løgn og sandhed gemt i beretningerne om både Den varme og Den kolde krig. Hvad mente man dengang før krigen? Under krigen? Efter krigen? Hvor mange efterretningssager og politiske tilpasninger har der ikke efterfølgende været tale om? Hvor mange entreprenante forretningsfolk, politikere, kunstnere og så videre har ikke lavet historien om deres liv om – eller i hvert fald tilpasset den til en senere politisk korrekthed?

Løgnen i montagerne Romance for Waldhorn

For et par år siden tilrettelagde jeg radiomontagen: Den tyske forbindelse. Den handler om en af de unge mænd, der var med i *Ring* sammen med blandt andre den senere forfatter og forlægger Ole Wivel og Louisianas stifter, Knud

W. Jensen. Den unge mand hed Peter Tramsen - en ung blond tysker, der flyttede til København i 1930. Ringen, som den lille udvalgte skare af unge mænd er blevet kaldt, havde et åndeligt centrum, nemlig den østrigske, karismatiske, homofile Fritz Wachnitius. Ideologien var det åndsfyrstelige, det storgermanske. Man drømte om senere at blive åndsfyrster i et nazistisk Storgermanien, og der blev læst Hölderlin, Stefan George og Nietzsche.

Det lykkedes for mig at finde frem til Peter Tramsen. Ringens medlemmer er alle døde, men gennem Peters breve, krigsdagbog og udsagn fra hans familie i Berlin prøvede jeg at skildre tiden i København, dengang han og de andre kammerater drømte om deres åndsaristokratiske højstatus i det fremtidige Storgermanien.

Peter Tramsen døde i 1962, men hans dengang 94-årige søster boede i Berlin, og gennem hende fik jeg adgang til Peters breve og krigsdagbog.

Marianne Tramsen hed søsteren, og hun var meget tæt på sin bror. Ingen af dem levede et almindeligt familieliv. Peter elskede mænd og søsteren kvinder. Peter kom til København i 1930, og her opholdt søsteren sig faktisk også, så derfor kendte hun en del til broderens bekendtskabskreds fra Ringen.

Ole Wivel nævner flere gange Peter Tramsen i det selvbiografiske værk *Romance for Waldhorn*. Og i *Hansaage Bøggilds bog Ringen* omkring Ole, der handler om maleren Ole Høst, der meldte sig frivilligt til Waffen SS og døde på Østfronten i 1943, omtales Peter Tramsen også.

Diskussionen havde på det

tidspunkt, jeg lavede min radiomontage, gået på, hvorvidt Ole Wivel og Knud W. Jensen aktivt medvirkede til, at den unge maler Ole Høst meldte sig til Waffen SS og faldt. Men hvem var Peter Tramsen? - Hvorfor kom han til Danmark? - Og hvorfor blev han en del af Ringen?

I følge Ole Wivel tog Peter Tramsen tilbage til Tyskland straks efter 9. april 1940, fordi han da følte sig unerwünscht - uønsket, og på den måde får Ole Wivel belejligt skrevet ham ud af sin selvbiografi lige ved krigens begyndelse.

Men sådan var virkeligheden ikke. Helt hen i juni 1942 befandt Peter Tramsen sig i København; han var overhovedet ikke taget hjem, men betragtede sig selv som civil Wehrmachtssoldat. De unge mænd med de sværmeriske tanker holdt heller ikke op med at se hinanden straks ved krigens begyndelse. Tværtimod. De havde kontakt med hinanden langt hen i krig.

I sin biografi gjorde Ole Wivel meget ud af at forklejne det politiske aspekt ved Ringen, men det stemte ikke helt overens med sandheden. Peter Tramsen tog langt senere af sted til fronten.

Og i bogen Romance for Waldhorn blev den unge maler Ole Høst overhovedet ikke nævnt. Ole Wivel vil ikke vedkende sig, at han havde en hel del at gøre med Ole Høsts engagement i Waffen SS eller hans tragiske død. Men af Peter Tramsens krigsdagbog fra Rusland fremgik noget helt andet.

Det var først lang tid efter Ole Høsts død i august 1943, og efter den danske samarbejdspolitik var ophørt

og regeringen gået af, at medlemmerne af Ringen vendte sig bort fra Fritz Wachnitius.

Peter Tramsen overlevede krigen - og tog bagefter til Flensborg, hvor han var født. Han vedblev at være homofil "adopterede" en yngre mand, som han elskede. I 1969 begik han selvmord, da den unge mand havde været ham utro.

Historien om Peter Tramsen interesserede mig meget. Først og fremmest var det den unge mand Peter, der blev ved med at være bøsse hele sit liv. Tro overfor sin homoseksualitet, hvis man kan sige det sådan. Men jeg var i særdeleshed interesseret i Ole Wivel. Hvorfor valgte han på så tidligt et tidspunkt i sit liv at skrive en selvbiografi, hvor han kunne tilpasse sit livs historie en ønskelig version? Hvad var det, der gjorde, at Ole Wivel absolut ville fortie noget – og fremhæve noget andet? Og var det lykkedes for ham at lave en konstruktion? En revideret og redigeret udgave? Og var løgnene, eller skal jeg kalde det hans fiktion, netop den kant, den usikkerhed i ham fra slutningen af 30'erne og i begyndelsen af fyrerne, der netop gjorde ham til Ole Wivel med format? For han har haft noget, der hele tiden skulle bearbejdes, noget, der måske skulle skjules, omgøres, fortrænges – bevidst? Noget der satte fantasien i gang. For løgn er også hjernegymnastik. Når man lyver, skal man holde et stort regnskab kørende med, hvad man har sagt til hvem og hvorfor. Enfoldighed duer ikke her. Der er tale om skakspil med tildragelser i ens liv, hvor trækkene kan være konstruktioner. Fascinerende

syntes jeg.

Hvorfor ringede hun ikke igen?

1998 lavede jeg montagen: Hvorfor ringede hun ikke igen?

Baggrunden var følgende: En søndag aften et par år tidligere ringede en pige på 15 år ind til Trine Bryld i radioens daværende ungdomsprogram, P4 i P1.

Pigen fortalte, at hun var gravid, og at hun håbede, det var med en fyr hun kendte, for hvis det ikke var ham, var det hendes far!

Hun fortalte, at hendes far havde haft et seksuelt forhold til hende de sidste tre år, at han var voldelig overfor moderen, og at hun også var bange for, at faderen ville begynde på noget med hendes lillesøster.

Tine Bryld opfordrede pigen til at ringe igen. Ugen efter var pigen helt anderledes glad. Hun skulle have en abort, fortalte hun, og hun ville flytte hjemmefra med sin mor og sin søster. Da Trine Bryld borede dybere i pigens udsagn, brød pigen sammen og indrømmede, at der intet var sket, siden de sidst havde talt sammen.

Søndagen efter var hun og Tine Bryld i kontakt for sidste gang. Pigen fortalte, at hun vist ikke var gravid alligevel og lovede at ringe igen.

Men det gjorde hun aldrig.

Jeg var producer på *Tværs* dengang, og vi sendte aldrig telefonsamtalerne, fordi det var for forfærdeligt det hele, og også fordi vi ikke havde nogen slutning eller løsning på problemet. Men jeg blev ved med at tænke på pigen, og et par år senere satte

jeg mig for at finde ud af, hvad der var sket.

Historien er en banal historie, faktisk en løgnehistorie, der som montage senere gik hen og vandt priser internationalt. Den spiller på forholdet mellem fiktion og virkelighed, løgn eller sandhed. Hvor kommer historierne fra, som vi i medierne sender ud? I montagen reflekterer mediet over sig selv. Der er et metalag i historien.

Hovedpersonerne er to piger, ikke kun den ene pige, og Tine er faktisk kun en mindre vigtig medspiller. Begge piger er stærke piger, der vil fortælle en vigtig historie.

Montagen begynder sådan her:

Telefonlinje

Tine Bryld: Hallo.

Pige: Hallo.

Tine Bryld: Kan du høre mig?

Pige: Ja, det kan jeg godt.

Tine Bryld: Nå, det var godt. Det var godt, jeg lige fik fat i dig.

Pige: Ja.

Tine Bryld: Men jeg ville gerne ha', du lige fortæller mig, hvad der er sket med dig.

Pige: Ja, jeg er, jeg er blevet gravid, og det er... jeg vil tro, det er en måned...

Tine Bryld: Er du en måned henne?

Pige: Ja, det vil jeg tro.

Tine Bryld: Hvem er det, som du så er blevet gravid med?

Pige: Ja, det er det, der er problemet.

Tine Bryld: Det ved du ikke?

Pige: Jooh.

Tine Bryld: Nå hvad?

Pige: Altså jeg er ikke helt sikker, men altså enten så er det med en éngangs-

affære, hvilket jeg faktisk vil håbe, det er, ellers så er det med min far.

Tine Bryld: Nå.

Telefonlinje slut

Annoncering: Vi sender "Hvorfor ringede hun ikke igen?"- en montage af Lisbeth Jessen om en Tværshistorie i radioens ungdomsprogram P4.

Telefonlinje

Tine Bryld: Hvor længe har du haft noget med din far at gøre?

Pige: Ja, det har jeg haft siden, jeg var 12 år eller sådan noget... Jeg har ikke haft noget med min far at gøre. Han har haft noget med mig at gøre, ikke?

Tine Bryld: Ja, undskyld.

Pige: Ja.

Tine Bryld: Det var selvfølgelig en dum formulering.

Pige: Ja, men det har sådan været den vej.

Tine Bryld: Ja.

Pige: Og så, ja, det har så været, altså, det har været sådan noget næsten så længe, jeg kan huske, ikke? Faktisk.

Tine Bryld: At han har misbrugt dig på en eller anden måde?

Pige: Ja, at han har sådan altså rørt ved mig og sådan noget.

Tine Bryld: Men da du var 12, begyndte han at gå i seng med dig?

Pige: Ja.

Tine Bryld: Har du boet sammen med din mor og ham?

Pige: Ja.

(Musik start)

Tine Bryld: Ved din mor, hvad der er sket med dig og ham?

Pige: Det ved jeg ikke. Det tror jeg godt, for hun siger aldrig noget. Hun er der bare.

(Musik op, trompet)

Fortæller: For to år siden, da jeg var producer på *Tværs*, ringede en pige på 15 år ind til Tine Bryld. De følgende to søndage havde vi også telefonkontakt med pigen, men så hørte vi ikke mere fra hende, og Tværssamtalerne blev aldrig sendt, for der kom aldrig nogen slutning på dem. Siden har jeg spekuleret meget over, hvorfor pigen ikke ringede igen, og en dag besluttede jeg mig for at finde ud af, hvor hun var blevet af. Vi havde to telefonnumre på hende: Et til hendes forældre og et til en kusine. Da jeg ringede det første nummer op, fik jeg fat på en Mette Hansen, men hun blev meget forundret over, hvad jeg sagde, for hun havde aldrig nogensinde før hørt om den historie. Så prøvede jeg at ringe til kusinen, men hun var flyttet hjemmefra, fik jeg at vide af hendes forældre, og hun havde ingen telefon det nye sted. Men jeg fik hendes adresse, og da hun boede ikke så langt fra mig i København, gik jeg derhen en aften. Jeg bankede på døren i en gammel bungalow, og en ung pige med langt sort hår i lang kjole åbnede for mig. Sara var ikke kusinen, men hun kunne godt huske Mette. Vi satte os i hendes køkken i bungalowens kælderetage. Det var her, hun havde et par værelser sammen med en anden pige. På dette tidspunkt er vi nogle minutter inde i montagen. Efter et temmeligt voldsomt anslag går montagen nu i gang med at afsøge og undersøge, hvad der bliver sagt, og hvorfor det bliver sagt. Jeg er ikke interesseret i blot at afsløre løgnen, som det viser sig at være. Jeg er interesseret i at finde ud af, hvorfor man

laver sådan en historie, hvorfor man er interesseret i at markere sig, blive hørt, selvom det er med sådan en forfærdelig sag. Hverken incesten eller graviditeten viser sig at passe, ligesom der er mange andre ting, der heller ikke stemmer, og det er ikke, fordi jeg tilhører antiincest-mafiaen, som nogle kalder benægterne af incest; det gør jeg overhovedet ikke, men mit ærinde er forholdet mellem fiktionen og virkeligheden og altså en diskussion af mediet.

Efter festen

Et par år efter *Hvorfor ringede hun ikke igen?* lavede jeg montagen *Efter festen*, som også har vundet priser internationalt, og som er blevet versioneret til forskellige landes sprog. I sin form kan den minde en del om montagen med pigen, men den har et ekstra metalag på sig på grund af filmen *Festen*.

I 1996 fortalte Allan sin tragiske livshistorie i radioprogrammet: *Koplevs Krydsfelt*. Og det var den radioudsendelse, der senere inspirerede Thomas Vinterberg til dogmefilmen *Festen*.

Siden Allan fortalte sin historie i *Koplevs Krydsfelt*, var der ingen, der havde hørt fra ham. Han forsvandt, og på et tidspunkt gik der rygter om, at Allan slet ikke havde eksisteret, at Allan var en skuespiller plantet i Kjeld Koplevs radiostudie.

Men Allan eksisterede. Og der gik hele seks år, før jeg fandt ham i en lille provinsby i Sønderjylland. Allan var homoseksuel og havde fået aids.

I de seks år havde Thomas Vinterberg kun kendt Allan som en

stemme i radioen.

Thomas Vinterbergs film *Festen* er blevet vist over hele verden og har vundet mange priser.

Ikke lang tid efter Allans medvirken i *Koplevs Krydsfelt* i 1996 flyttede Allan til Sønderjylland, og da filmen fik premiere, var der ingen, der meddelte ham det. Allan fortalte mig, at han slet ikke vidste, at filmen var baseret på hans historie.

I min montage mødtes Allan og Thomas, hovedpersonen og instruktøren, en halvkold novemberdag.

Montagen er bygget op om en hovedperson, Allan, der på et tidspunkt kommer i kontakt med medierne, hvor han fortæller en grusom men spektakulær historie. Thomas Vinterberg hører historien og laver sin film stærkt inspireret af Allans beretning. Mit bidrag kommer senere, hvor jeg kigger Allans historie efter i sømmene. Den ene fiktion flyder sammen med den anden fiktion.

Igen er jeg ikke interesseret i blot at afsløre en løgn. Jeg er interesseret i opbygningen af den og udgangspunktet for den. Hvorfor er det, at medierne tiltrækker mennesker, der gerne vil fortælle en (løgne)historie? Løbe om hjørner med os?

Jeg nyder hvert sekund i passagen i Christian Braad Thomsens film *Storyteller*, hvor instruktøren gennemgår sandheden bag Karen Blixens fremragende historie *Letter from a king*. Historien, som Karen Blixen fremdrager på engelsk i filmen, fortæller om det berømte brev fra kongen hjemme i Danmark, som hun bruger for at helbrede eller i hvert fald lindre en af sine stærkt sårede kikuyuere. Karen Blixen

lægger brevet på den hårdt medtagne mands sår, og det giver ham straks lindring, fordi brevet er fra en konge og har kræfter i sig. Med sin flotte drævende stemme gengiver Karen Blixen historien og fortæller, hvordan hun stadigvæk er i besiddelse af dette stærke brev, der nu har pletter af både blod og materie på sig.

Det er nu denne beretning om brevet fra kongen, som Braad Thomsen undersøger historien bag, og han finder faktisk frem til bemeldte brev. Brevet fra kongen, der skulle være plettet af blod, lå fint, hvidt og næsten ikke slidt i folderne i sin kuvert - ej åbnet mange gange og slet ikke brugt, som baronessen fortæller om. Det har aldrig ligget på en klagende kikuyus sår, men det gør ikke Karen Blixens elegante fortælling mindre fængslende. Sådan er det.

Doktor Tramsens rapport

Sidste år lavede jeg en montage, der hedder Doktor Tramsens rapport. Historien arbejdede jeg senere videre med til en tv-dokumentar Kraniet fra Katyn, der er blevet sendt i flere lande.

Historien tager sit udgangspunkt i et afkogt hoved af en polsk officer, et nakkeskudt kranium, som jeg var med til at finde frem til på Retsmedicinsk Institut i København i 2005.

Baggrunden var en episode i 1943: I dette år blev den danske retsmediciner Helge Tramsen sendt sammen med 11 andre læger fra det besatte Europa til Katyn i Rusland. Kommissionen skulle undersøge en massegrav, hvor det nazistiske Wehrmacht havde fundet en massegrav med mange

tusinde dræbte polske officerer. Tyskerne mente, det var russerne, der havde myrdet toppen af den polske hær, og de ønskede at få ligene undersøgt af gruppen af internationale retsmedicinere.

Efter krigen var der uenighed om, hvem der i virkeligheden myrdede officererne: var det nazisterne eller kommunisterne? Og først i 1992 påtog Sovjet sig officelt skylden for mordene. Helge Tramsen tog bevismateriale med hjem - et hoved.

I arbejdet med Doktor Tramsen var det vigtigt for mig også at se på de psykologiske karakterer. Tramsen svor til sandheden om Katyn, og det gav ham svære problemer i efterkrigstiden. Han var hundeanst for russerne, men fastholdt alligevel sin viden om myrderierne i Katyn, netop at det kun kunne have været russerne, der stod bag myrderierne.

Men hjemme i familien levede den i offentligheden så sanddru Doktor Tramsen i en fiktion på mange måder. Han var blevet knækket under torturen i Vestre Fængsel og i Shellhusets kælder, havde dårlige nerver og kunne ikke finde ud af at være til stede i sin familie. Senere blev han skilt fra sin kone, fordi hun slet ikke kunne stole på ham, hans børn vidste heller ikke, hvad de skulle tro om deres far. En mærkelig diskrepans mellem at søge sandheden i en storpolitisk konflikt med fare for konsekvenserne og så være usandfærdig i sit privatliv. Hvorfor?

Modsat Tramsen, så fandt jeg senere i arbejdet med filmen om Kraniet fra Katyn frem til en af de andre læger, Doktor Markov fra Bulgarien, der var så uheldig at komme til at leve på den forkerte side af jerntæppet efter

Anden Verdenskrig. Under dødstrusler fra sovjetrusserne ændrede han sit vidneudsagn om Katyn, altså om hvem han mente, der havde dræbt de mange tusinde officerer. Nu var han ikke mere så sikker på, at det var russerne, der havde stået for massakren. Han gjorde det selvfølgelig for at redde sit eget liv – og passe på sin familie. Doktor Markov løj om Katyn, modsat Doktor Tramsen. Til gengæld var han det mest elskelige og sanddru menneske hjemme hos sin elskede kone og de to sønner, der respekterede og værdsatte ham højt.

Sådanne nogle brudflader, uforudsigeligheder, paradokser interesser mig, når jeg arbejder som dokumentarist.

Sagen Jeppe Nybroe

De sidste ord i artiklen her skal være om Jeppe Nybroe-sagen. De adspurgte journalister og teknikere i enqueten i mit fagblad bliver også spurgt om, hvornår de selv har manipuleret, gentaget lyd, gjort noget, der skulle forstærke deres historie, og alle har selvfølgelig prøvet at skære deres indslag eller historie til. Brugt noget lyd et sted fra, fordi man ikke havde andet, det kunne være lyd i gamle arkivfilm, der er blevet flyttet rundt på, måske fordi det klip, man skulle bruge, var stumt, og så er der blevet lagt lidt atmosfære eller lidt muml på.

Jeg mener ikke, det er så svært at vide, hvornår man går over stregen. DR har udgivet en tryksag med etiske regler, som vi skal overholde. Et kontrafej af Jeppe Nybroe findes i tryksagen, hvilket i bagklogskabens skarpe projektør er ganske uheldigt. Men dette sæt etiske

regler blev netop lavet efter klippesagen om dagplejemoderen på Mors, hvor der var blevet flyttet noget rundt på lyd og billede. Faktisk var det en historie, der på mange måder, synes mange, er noget alvorligere end Jeppe Nybroe-sagen, for her gik det ud over en sagesløs dagplejemor, der blev fremstillet som et uhyggeligt monster, en kvinde der slog sine små dagplejebørn, men i redigeringen var der, som det senere frem, manipuleret, så det sagde spar to.

Der røg da også nogle chefer her, eller de blev flyttet lidt på. Men for tilrettelæggeren fik det ingen konsekvenser. I sagen om Jeppe Nybroe er det kun ham, der er blevet fyret, og det er måske rigtigt nok, at han flere gange tidligere i sit journalistiske overmod har strammet sine historier op, men som sagt er det ikke gået ud over nogle medvirkende, at han er faldet for fristelsen til at fremstå lidt modigere eller dristigere i sin skudsikre vest. Måske er det blot en smule patetisk.

Nybroe blev det eksternaliserede stigmatiseringsobjekt, som alle journalister efterfølgende kan lægge afstand til. Vi gør Nybroe til syndebuk – vi skubber ham ud af gruppen – vi varmer os i kulden fra ham, der står derude, indtil vi fryser igen og skal have en ny syndebuk. Hvem skal være den næste?

Løgn i politik

Eftersom politik er nært forbundet med magtudøvelsen, kan løgne i politik have omfattende samfundsmæssige konsekvenser. Artiklen giver et rids over de vigtigste ideer om politiske løgne i den politiske filosofi. Dette sættes i forhold til demokratiet, som man kan frygte vil blive underløbet af løgne i politikken. Herudfra gives et bud på, hvordan vi kan forholde os til den udfordring politiske løgne udgør for folkestyret.

I et politisk system er der nødvendigvis et over- og underordningsforhold mellem styrende og styrede. I demokratier er denne relation organiseret således, at magthaverne samtidig er afhængige af folkets opbakning og støtte, som minimum udtrykt igennem regelmæssige frie valg. Forholdet imellem styrede og styrende, politikere og befolkning, hviler på, at befolkningen kan tage stilling til politikernes handlinger. I demokratier kan dette betragtes som særligt problematisk, fordi man forlader sig på, at befolkningen har i hvert fald et minimum af indsigt i, hvad der foregår i det politiske liv for at kunne tage stilling på valgdagen. Politiske løgne kan altså have væsentlige implikationer for den måde, både det politiske system og demokratiet fungerer på. I yderste instans kan man frygte, at demokrati og politiske løgne, fortælselser fordrejelse er uforenelige, for hvordan skal man kunne have et meningsfyldt demokrati, hvis borgerne reelt ikke ved, hvad der foregår? Hvilke konklusioner kan man drage af de politiske løgnes tilstedeværelse i moderne demokratier?

Det behandler vi nærmere i det følgende. Vi vil give et idehistorisk rids over de vigtigste ideer omkring løgner i den politiske filosofi og give et bud på, hvordan vi kan forholde os til denne problematik, sådan at det ikke kommer til at udgøre et alvorligt problem for demokratiet. Vi vil først overveje, om det er muligt at have en politik uden løgne, eller om løgner er et politisk grundvilkår. Vi vil derefter se på, hvilke udfordringer løgn i politik indebærer for forholdet mellem det politiske og civilsamfundet.

Imellem praktisk og moralsk politik

Der findes mange eksempler på løgne i politik. Et af de tydeligste eksempler i nyere tid er måske Clintons hårdnakkede benægtelse af, at han skulle have haft et seksuelt forhold til Monica Lewinsky, og Nixons forsikringer om intet at have haft at gøre med Watergate. Politiske løgne er dog ingen nyere opfindelse, selvom udbredelsen af massemedier og udbredelsen af demokrati måske har gjort det til et vigtigere spørgsmål end førhen.

Tilbage hos Machiavelli [1515] finder vi således en beskrivelse af, hvordan politiske ledere bør handle for at være succesfulde:

”Et menneske, der kun vil det gode, må gå under blandt de mange, der ikke er gode. Derfor må en fyrste, der vil bevare sin magt, være i stand til ikke at være god, og at anvende det gode eller det ikke gode, eftersom omstændighederne kræver det.” (Machiavelli 1962, 66)

Praktisk politik bør føres uden moralske hensyn overhovedet, og politikere, der ikke indser det, vil uundgåeligt placere sig i en svagere position end modparten. Lederne, argumenterer Machiavelli, må lade egeninteressen gå forud og være klar til at lyve og bedrage:

”Hvor prisværdigt det er af en fyrste at holde tro og love, at handle uden falskhed og svig, det forstår enhver. Ikke desto mindre lærer man af erfaringerne, at det i vore dage er de fyrster, der har udrettet mest, som kun i ringe grad agtede troskab og forstod at indfange menneskene ved list (...) En klog fyrste må derfor ikke stå ved sit ord, hvis det ville skade ham selv, eller hvis de grunde, der bevægede ham til at afgive sit løfte, er bortfaldet”. (Machiavelli 1962, 75)

Den dygtige politiker må derfor nødvendigvis være klar til at lyve og bedrage, når det er nødvendigt. Denne beskrivelse af praktisk politik er dystert, men det kan være svært at indvende noget imod, at det er en rimelig antagelse i praksis, at nogle politikere noget af tiden lyver.

”hvis alle menneskene var gode, ville dette være et dårligt råd, men da de er slette og ikke vil holde deres ord mod dig, behøver du heller ikke stå ved dit.” (Machiavelli 1962, 76)

Det vil derfor være naivt at forvente, at løgn ikke altid skulle være en del af politik. Så længe der findes slette mennesker, og der ikke findes nogle mekanismer, der forhindrer dem i at gå ind i politik, kan man ikke undgå politiske løgne. I praktisk politik er moral ikke anvendelig, og politikernes egeninteresse forhindrer dem i at være fuldstændigt oprigtige i alle situationer.

Den samme konklusion genfindes hos Kant ([1795] (2003)). Ligesom Machiavelli ser han den i praksis førte politik som værende styret af taktik, og hvad der er hensigtsmæssigt for de politiske aktører i henhold til en række realpolitiske maximer: *fac et excusa* – gør [hvad du vil gøre] og undskyld det [bagefter]. Ofte, tilføjer Kant, vil alene handlekraften, der demonstreres, give en fordel og vise, hvor dybfølt politikeren er i sin overbevisning. *Si fecisti nega* – hvis det skader dig, så benægt det. I politik bør man altså ikke sige sandheden, hvis det belaster en. *Divide et impera* – det ældgamle dictum, del og hersk. (Kant [1795 (2003)])

For Kant fungerer det politiske spil altså på en sådan måde, at spillerne, politikerne, er nødt til at følge maximerne for at være succesfulde. I modsætning til Machiavelli der i sidste ende ledte sin analyse over på sin opfattelse af, hvordan den menneskelige natur er skruet sammen, er det i Kants fremstilling snarere et

resultat af politikens natur og logik. Og i modsætning til Machiavelli opfattede Kant denne diskrepans, mellem hvordan politik i praksis føres på, og hvad der er moralsk rigtigt, som et problem. Løgn, fremhævede Kant, kan aldrig moralsk forsvares:

Whoever then tells a lie, however good his intentions may be, must answer for the consequences of it, even before the civil tribunal, and must pay the penalty for them, however unforeseen they may have been; because truthfulness is a duty that must be regarded as the basis of all duties founded on contract, the laws of which would be rendered uncertain and useless if even the least exception to them were admitted. (Kant [1797] 1993)

I et essay skrevet som respons til den franske tænker Constant gjorde Kant (Kant [1797], (1993)) gældende, at selv i det tilfælde hvor en morder spørger en, hvor han kan finde ens ven, bør man ikke lyve. Man kan ikke vide, at det vil ende med, at vennen bliver myrdet, hvis man ikke lyver; det eneste man kan vide er, at løgneren er moralsk forkert. I forlængelse af sin moralfilosofi konkluderer Kant derfor, at løgne aldrig kan retfærdiggøres af de mål, de ville fremme; moral kan ikke bare gradbøjes, men må gælde altid, også selvom det er ubelejligt eller skadeligt. Dette må også gælde, når løgneren forekommer i politik.

I stedet for den politiske praksis han havde observeret, fordrer Kant derfor en politik, der er moralsk og uden løgne. Dette, mente Kant, kunne ske igennem et offentlighedsprincip: "All acts relating to the rights of other men, the maxims

of which are incompatible with publicity, are unlawful" (citeret efter Bock, Skinner, Viroli 1990, 290). Det skal altså være ulovligt for politikere at foretage sig noget, der ikke kan publiceres. Når upopulære handlinger ikke længere kan gennemføres i det skjulte, vil borgernes vrede og ugunst kunne afholde politikerne fra at handle amoralsk. Ved at begrænse politikernes reelle handlerum – det skal være ulovligt at foretage sig noget, der ikke kan offentliggøres – og stole på at borgernes rationelle fornuft vil få dem til at protestere og vælte ledere, der lyver, mente Kant, at man ville kunne gøre den politiske sfære moralsk.

Dette er i en vis grad på plads i moderne staters love og forfatninger. Der findes for eksempel love om offentliggørelse af partistøtte og om aktindsigt i offentlige myndigheders arbejde, ligesom ytrings- og trykkefriheden giver mulighed for, at borgerne kan få indblik i, hvad politikerne foretager sig. Dog er dette på ingen måde så kompromisløst, så udførligt, som Kant foreslår det, ligesom det også kan diskuteres, hvor gode medierne egentlig er til at fungere som magtens vagthund og borgerne til at være kritiske og reflekterende i deres politiske adfærd.

En anden opfattelse findes hos Hannah Arendt, som i stedet opfatter politiske løgne som et politisk grundvilkår. Denne opfattelse er knyttet til Arendts begreb om, hvad politik er, nemlig evnen til at handle i fællesskab (Arendt 1970). For at politikken skal være meningsfyldt, skal der også være mulighed for at handle, for at ændre det bestående. Dette indebærer en ændring, en ødelæggelse af det bestående, således at menneskelig handlen indebærer

forandring. Og, påpeger Arendt, for at mennesker skal kunne handle, skal kunne forandre noget, er man nødt til mentalt at kunne forestille sig tingene anderledes:

”A characteristic of human action is that it always begins something new (...) In order to make room for one’s action, something that was there before must be removed or destroyed, and things as they were before are changed. Such change would be impossible if we could not mentally remove ourselves from where we physically are located and imagine that things might as well be different (...) In other words, the deliberate denial of factual truth – the ability to lie - and the capacity to change facts – the ability to act – are interconnected. (Arendt 1972, 5)

Hvis ikke man kan lyve, kan se virkeligheden anderledes eller påstå at virkeligheden bør ses anderledes, kan man heller ikke forestille sig forandring og dermed heller ikke forandre noget og handle. Ifølge Arendt er løgnen og handlingen forbundne, hvorfor politik uden løgn er umulig, i hvert fald når politik forstås som Arendt gør det. Dette perspektiv bryder således med den måde, Kant så på de politiske løgne på, idet løgnen efter Arendts opfattelse ikke vil kunne fjernes fra politik. Den eneste måde at fjerne løgnen på er at fjerne politikken, hvilket Arendt mener, er en forkert tilgang. I stedet ser hun antikkens polis-demokratier, hvor man netop i hvert fald efter Arendts mening handlede sammen i fællesskab og dermed udøvede politik, som et normativt ideal for nutiden (1958). Arendts position indebærer altså,

at politiske løgne er et politisk grundvilkår, som vi er nødt til vedvarende at forholde os til og reagere overfor, og ikke noget vi bare kan eliminere.

Den traditionelle og den moderne løgn

For Arendt er der en fundamental forskel på, hvad hun betegner som traditionelle og moderne løgne. De traditionelle løgne er specifikke og begrænsede i rækkevidde, og går i reglen ud på at skjule en sandhed (Arendt 1968). Nixons benægtelser efter Watergate var eksempelvis en traditionel løgn, der næppe i sin karakter adskiller sig fra for eksempel det at bryde indgåede fredstraktater, når det var belejligt i de italienske bystater på Machiavellis tid. De moderne løgne handler derimod om at ødelægge sandhed og skabe en ny i stedet (Arendt 1968). Herved omskabes virkeligheden til at være i overensstemmelse med det, den politiske løgn postulerer. Moderne løgne har altså karakter af politisk propaganda og politisk forførelse. Det kan her anes, at Arendt skrev i efterdønningerne af Anden Verdenskrigs totalitære oplevelse, for det var netop moderne løgne, der blev anvendt i Tyskland til at skabe en bestemt opfattelse, en bestemt politisk realitet.

Moderne løgne er dog også med os i demokratiske samfund, netop fordi løgnen, ifølge Arendt, er en uomgængelig del af den frie handle. Politisk kommunikation og propaganda findes fortsat, så befolkningen ikke altid får hele historien, hele sandheden, men en bestemt version. Og ofte kan det være svært at skelne mellem løgne

og fejltagelser, eller hvor grænsen går mellem løgn, fortielse og bedrag. Løgnens natur syntes altså at undslippe en stringent karakterisering, men med Arendts distinktion er det muligt at få en klar fornemmelse af, hvad politiske løgne indebærer. Når regering og opposition for eksempel strides om, hvordan forskellige samfundsøkonomiske tal og data skal forstås i forhold til en praktisk virkelighed, så kan det for eksempel ses som et spørgsmål om at omskabe virkeligheden, som man selv ser den og ønsker den set. Dette understreger Arendts pointe, at man næppe kan have politik uden politiske løgne, fordi det sjældent er muligt at sige ganske klart og tydeligt, hvordan en kompleks virkelighed, et kompleks samfund, skal forstås. Ligesom Arendt bruger for eksempel politikbegrebet anderledes, end man har for vane i dag, anvender hun således begrebet løgn lidt anderledes ved at skelne mellem traditionelle og moderne løgne. Dette åbner for en klarere forståelse af, hvad politiske løgne indebærer. Løgne behøver ikke kun at handle om at undgå, at sandheden kommer frem, men kan også indebære en forandring af den kontekst, sandheden opfattes igennem. Løgne, efter denne opfattelse, er mere end blot det modsatte af sandheden. I et kort arbejde over Arendts tanker om løgne i politik, bemærker Jacques Derrida (1993) således, at den klassiske skelnen mellem sandt og falsk er faldet bort, så politik nu udgør en kamp mellem konkurrerende sandheder, der forsøges italesat. Ved således at tage Arendts pointe et skridt videre skildrer Derrida den moderne politik som en kamp om italesættelse og understreger betydningen af moderne massemedier

og kommunikation i forholdet mellem det politiske liv og befolkningen. Vi er altså nødt til at have blik for, at løgn i politik ikke kun handler om noget, der er faktisk forkert, men også kan have karakter af bedrag og forvrængninger af sandheden.

Hvor Kants offentlighedsprincip ville fjerne faktuelle løgne, ville det ikke gøre en forskel for moderne løgne. Hermed er politiske løgne en store udfordring, end Kants løsningsforslag om en moralsk politik synes at kunne håndtere. Det er næppe muligt alene igennem en moralsk adfærd og offentlighedsprincippet at sikre, at det politiske liv i et og alt er fuldkommen sandt.

Noble eller farlige løgne

Hvis løgne i politik i et eller andet omfang er et grundvilkår, så frembyder det en væsentlig udfordring for de idealer om flertalsstyre, som ligger i de fleste skildringer af moderne demokratier (Dahl 1989). Det er et vigtigt spørgsmål, der går helt tilbage til Platon, om borgerne overhovedet er egnede til reelt at tage del i et politisk styre. Hvis Platon har ret i, at der kan være tilfælde, hvor eliten ved bedre, kan det legitimere brugen af politiske løgne. Det ville indebære, at det ikke a priori ville være problematisk, at der fandtes politiske løgne. Platon mente således, at det var nødvendigt for statens ledere at holde masserne udenfor indflydelse for at sikre samfundsovergangen: "den grænseløse frihed må slå om i netop grænseløs trældom (...). Og dermed er det også klart, at tyranniets oprindelse

udelukkende må søges i demokratiet” (Platon, Staten, 564a). Platon gør således gældende, at løgne i politik ikke bare kan være nødvendige, men endog ”noble”, hvis de tjente det højere mål at sikre en perfekt samfundsindretning.

“Nu rejser spørgsmålet sig: hvordan skal vi skabe tiltro til et af den slags sagn [løgne] vi nødvendigvis må tage i brug - vi var inde på det før - et ophøjet sagn [løgn], som vi først og fremmest må indpode statens vogtere, eller i al fald de øvrige indbyggere? (...) Hør nu sagnet helt til ende: ”Alle I som bor i vor stat er brødre”, sådan vil vi fortsætte eventyret, ”men da Gud skabte jer, blandede han guld i deres natur som er skabte til at herske - det er jo det som giver dem særlig kvalitet; men sølv i dem der skal være krigere. Derimod har langbrugere og håndværkere fået iblandet jern og bronze. Eftersom I nu alle er af samme slægt, vil I i almindelighed få efterkommere der ligner jer selv; dog kan det hændes at en gylden natur avler en der kun er af sølv, eller at en af sølv får en søn af bronze, eller hvilke andre kombinationer der kan forekomme. Men de herskende bliver det pålagt af Gud at (...) give agt på hvilket metal de [deres efterkommere] indeholder.” (...) Kan du sige mig noget middel, hvorved vi kan gøre dette eventyr troværdigt for dem [de lavere klasser]? - Ikke overfor denne generation. Derimod deres sønner og alle senere efterkommere.” (Platon, Staten, 414c; 415a-b; 415d. *Vores indføjelser på baggrund af engelske Platon-oversættelse*)

Hos Platon er det altså nødvendigt med politiske løgne, hvis man vil sikre, at de mest egnede, filosofferne, skal styre. Som

sådan er samfundsmyten i Platons optik kun nobel i det omfang, den sikrer denne optimale samfundsindretning, ikke hvis den bruges til at legitimere alle mulige elitestyrer og samfundsforhold.

Sådanne myter findes i praksis. Det er for eksempel blevet påvist, at mange europæiske nationalstater er blevet skabt igennem opbygningen af en samlet national identitet, der i mange staters tilfælde ikke fandtes førhen (Hobsbawm 1990). Platons ideer har også haft en mere direkte påvirkning på nyere tænkning. Leo Strauss, en af de mest indflydelsesrige amerikanske politiske teoretikere, var meget optaget af antikkens filosofi, som han kontrasterede med nutidens liberalisme. Strauss var bekymret for, hvad han så som manglen på menneskelig stræben og excellence i sin samtid. Dette fik Strauss til at overveje, om ikke myter, som Platon hævder, i nogle tilfælde kan være gavnlige for at rette op på dette (Strauss 1964), ligesom Strauss gør gældende, at de forstandige filosoffer om nødvendigt må være parate til at hemmeligholde sandheden eller dele af sandheden for de brede masser (Smith 2006). Disse tanker skulle have haft stor indflydelse på de amerikanske neokonservative, hvoraf mange i og omkring Bush-administrationen har studeret hos Strauss i University of Chicago (Drury 1997). På den baggrund har mange kritikere argumenteret for, at gennemførelsen af Irak-krigen, der som bekendt beskyldes for at hvile på et væld af løgne, er en slags praktisk udmøntning af Strauss’ tanker (Smith 2006, 157).

Platons synspunkt, at politiske løgne kan være gavnlige, rejser imidlertid, som det mange gange er blevet indvendt

mod Platon, spørgsmålet om, hvem der vogter vogterne, altså hvordan man kan sikre, at løgnene nu rent faktisk også er noble. Og hvordan kan man sikre, at politiske løgne ikke underminerer demokratiet ved at gøre det muligt for politikere at handle, som de vil, uden at borgerne har mulighed for på valgdagen at gennemskue eller få kendskab til, hvad der reelt er foregået og tage stilling til det?

I det omfang politikerne er i stand til at hemmeligholde informationer og gerninger fra borgerne og medierne, kan de undgå, at visse forhold bliver medtaget i vælgernes vurderinger ved hvert valg. Den ”demokratiske styringskæde” (Olsen 1978) mellem vælgere og valgte, der implicerer at førstnævnte ved nogenlunde, hvad sidstnævnte laver og løbende evaluerer deres adfærd, bliver herved utydeliggjort. Set i denne optik kan politiske løgne have negative demokratiske konsekvenser, det er i dette lys, at mediernes rolle som ”vagthund” (Schultz 1998) bliver vigtig, som også Kant påpegede. Dette bygger imidlertid på det præmis, at borgerinddragelse i statens styring er positivt, hvilket Platon gjorde opmærksom på ikke nødvendigvis er rigtigt eller leder til gode politikker og statsindretninger. Samtidig er det ofte blevet fremført og generelt accepteret, at nogle sager af nationale sikkerhedshensyn bør være hemmelige. Det kan muligvis også hævdes, at politiske forhandlinger ville være meget mere vanskelige, hvis ikke det var muligt at have hemmelige sonderinger og forespørgsler hos modparten såvel som hemmelige møder og forhandlinger. Dette kan dog også have den negative konsekvens, at det

bliver lettere at opnå aftaler, der er gavnlige for de implicerede parter, fordi de implicerede omkostningerne forskydes til grupperinger, der ikke er med i aftalen (Tullock 1976, Mueller 2003).

I sin behandling af løgnet i politik advarer Arendt mod, at der altid er en risiko for totalitær tænkning til stede, selv i demokratier, når der opstilles nye sandheder og ødelægges gamle sandheder. Moderne løgne kan underminere borgernes evne til selv at tage stilling og handle politisk, fordi den sunde fornuft bliver sat ud af kraft og den sandhed, man har opereret i forhold til, erstattet af en anden. Selvom Arendt altså mente, at løgne måtte ses som et grundvilkår i politik, er det ikke ensbetydende med, at løgnene ikke kan være dybt problematiske. I ’Lying in Politics’ (Arendt 1971) reflekterer Arendt over de dengang nyligt offentliggjorte såkaldte ”Pentagon Papers”. Papirerne afslører ifølge Arendt omfattende bedrag og løgne i den amerikanske udenrigs- og indenrigspolitik især i forbindelse med Vietnam-krigen. Dette er farligt, mente Arendt, ikke bare fordi det kan skabe en ny sandhed, men fordi det underminerer befolkningens evne til selv at tage stilling og forholde sig til politiske spørgsmål. Det var denne tendens, hun havde iagttaget hos Adolf Eichmann, der insisterede på, at han blot havde fulgt ordrer, og som hun frygtede kunne give totalitære kræfter frit spil på ny. Borgernes stillingtagen og politiske aktivitet er derfor centrale for Arendt, og derfor kan moderne løgne udgøre en fundamental udfordring mod vores samfund. Men da vi ikke kan eliminere løgn, er Arendts svar, at vi må bestræbe os på at undgå disse effekter og

benytte vores sunde dømmekraft.

Et moderne eksempel på en sådan tendens kunne være, at den politiske nyhedsformidling oftest reduceres til at behandle politik som et spil - spin – og består i, at kommentatorer analyserer de taktiske manøvrer snarere end at diskutere de politiske udspil og holdninger. Det borteroderer folks forudsætninger og muligheder for selv at tage stilling og giver politik en endnu mere markant mulighed for at italesætte opfattelser og forhandle imellem forskellige sandheder. Løgn er derfor uundgåeligt en grundsten i politik. Arendt bemærkede, at ”whoever reflects on these matters can only be surprised by how little attention has been paid, in our tradition of philosophical and political thought, to their significance (...) [and] our ability to deny in thought and word whatever happens to be the case” (Arendt 1972, 4-5). Ligesom Eichmann ifølge Arendt var ude af stand til påtage sig et personligt ansvar for sine ugerninger (Arendt 1963), er der en fare for, at der kan opstå elementer af totalitarisme i demokratier, hvis borgernes evne til at tage ansvar og tage stilling undermineres. I sidste ende må borgerne påtage sig et ansvar for, hvad der foregår i det politiske liv og selvstændigt reflektere over de politiske beslutninger, der træffes.

Som Arendt (1972, 4-5) bemærker, har løgnen fået overraskende ringe opmærksomhed i politisk filosofi. Alligevel er det en problemstilling af stor betydning, der knytter an til en række meget vigtige problematikker omkring forholdet mellem det politiske og civilsamfundet af fundamental betydning for demokratiet. Er det for

eksempel nødvendigt, som Kant mener, at politikerne begynder at opføre sig mere moralsk og holder op med at lyve? Er borgerne, som Platon fastholder, uegnede til at lede staten? Har Arendt ret i, at der kan være grund til bekymring for, at moderne løgne kan give næring til en totalitær samfundsudvikling? Og hvis ja, hvordan undgår vi, at politiske løgne eroderer demokratiet? Det indebærer ikke nødvendigvis, at alle politikere altid lyver, eller at løgne i politik er meget udbredte, men muligheden for løgne i kommunikationen mellem politikere og borgerne er altid til stede, og det har væsentlige implikationer for forholdet mellem det politiske og befolkningen.

Litteratur:

Arendt, Hannah (1970): *On Violence*, Allan Lane, New York

Arendt, Hannah (1972): *Crisis of the Republic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York

Arendt, Hannah (1963): *Eichmann in Jerusalem – A Report on the Banality of Evil*, Harcourt Brace Jovanovich, New York

Arendt, Hannah ([1968], 2006): *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, Penguin Books, New York

Arendt, Hannah (1958): *The Human Condition*, The University of Chicago, Chicago

Bock, Gisela, Skinner, Quentin, Viroli, Maurizio (eds.) (1990): *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge University

Press, Cambridge

Cahn, Steven (ed.) (2005): *Political philosophy: the essential texts*, Oxford University Press, New York

Dahl, Robert (1989): *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven

Rand, Richard (ed.) (2001): *Futures of Jacques Derrida*, Stanford University Press, Stanford

Hobsbawm (1990): *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Redwood Press Ltd., Melksham

Kant, Immanuel (1795): *To Perpetual Peace*, Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis/Cambridge

Kant, Immanuel ([1797], 1993): *Grounding for the metaphysics of Morals With on a Supposed Right to Lie Because of Philanthropic Concerns*, Hackett Publishing Co. Inc., Indianapolis

Lasswell, Harold (1935): *Politics – Who Gets What, When, How*, Peter Smith, New York

Machiavelli, Niccolò (1962 [1515]): *Fyrsten*, Borgen, København

Mueller, Dennis (2003): *Public Choice III*, Cambridge University Press, New York

Olsen, Johan (ed.) (1978): *Politisk Organisering*, Universitetsforlaget, Oslo

Plato (Foss.) 1983. Staten. Platonselskabets skriftserie. Vol. 6. Kbh.: Museum Tusulanum.

Plato (1997): *Defence of Socrates – Euthyphro – Crito*, Oxford University Press, Oxford

Schultz, Juliana (1998): *Reviving the Fourth Estate. Democracy, Accountability and the Media*, Cambridge University Press, Cambridge

Smith, Steven (2006): *Reading Leo Strauss*, The University of Chicago Press, Chicago

Strauss, Leo (1964): *The City and Man*, Rand McNally & Company, Chicago

Tullock, Gordon (1976): *The Vote Motive*, Institute of Economic Affairs, London

Går du rundt med en lille redaktør i maven?

Så er Forlaget Philosophia løsningen!

Her har du chancen for at føre dine idéer (også de lidt vildere...) ud i livet på et lille, engageret forlag i vækst.

Hvem er du?

Du har et emne, du brænder for eller en ide, du gerne vil se på tryk (I kunne også være flere, som brænder for det samme). Du kunne tænke dig at prøve kræfter med bogudgivelsens forskellige faser: ideudkast, kontakt til forfattere og oversættere, opsætning og redigering af indkomne tekster, korrekturlæsning, ansvar for bogens layout samt markedsføring af det endelige produkt (fx ved receptioner o.lign.). Der er dog hos os intet krav om, at man altid er med 'hele vejen'. Du kunne derfor også være særlig interesseret i blot en enkelt eller to af disse faser. Uanset hvad, så hold dig ikke tilbage, men mød op, så har vi lige opgaven, der passer til dig.

Hvem er vi?

Vi er en flok studerende, Ph.D.'er samt lektorer, samlet om den fælles interesse for at udgive bøger og drive et forlag. Forlaget drives derfor på frivillig basis og har en bred udgivelsesprofil, der modsvarer vores forskellige interesser. Vi oversætter centrale udenlandske værker og udgiver antologier over forskellige temaer med bidrag fra både danske og udenlandske forfattere. Vores udgivelser spænder således fra oversættelser af fx Sartre, Foucault, Taylor til antologier med bidrag fra danske og udenlandske profiler som Joakim Garff, Claus Emmeche, Michael Hviid Jacobsen, Uffe Juul Jensen og Martha Nussbaum. Derudover er vi som forlag førende inden for udgivelser om sundhed og sundhedsfremme. Og for nylig har vi endda udgivet en filosofisk børnebog!

Har noget af dette fanget din interesse, så kig forbi i vores åbningstid (mandage fra 9-12 og torsdage fra 11-14), send en mail til vores daglige leder, Ejvind på fileh@hum.au.dk eller kig forbi på vores hjemmeside: www.philosophia.dk.

Fysisk holder vi til på afdeling for Filosofi i Nobelparken, Bygning 1465, lok. 113.

Vi ses til næste redaktionsmøde!

Genoptegningen af et
retoucheret selvportræt
– om løg, løgn og sandhed i Günther
Grass' erindringer

Med afsæt i det fortrolige par løgn og litteratur handler denne artikel om, hvorfor Günther Grass' erindringsbog *Når løget skrælles* er blevet så omdiskuteret, og hvordan den kan siges at være et nyt hovedværk i forfatterskabet. Grass sætter spørgsmålet om erindringens løgnagtighed på spidsen og går med en hidtil uset grad af selvransagelse og oprigtighed til bekendelse, samtidig med at han udfolder det tyske krigsraume i et nyt sprog.

Der eksisterer groft sagt tre versioner af forholdet mellem litteratur og løgn. I den første er forfatteren identisk med den professionelle løgner, der binder folk historier på ærmet for underholdningens og overraskelsens skyld. Fiktionen er det pure opspind, der tilbyder læseren en virkelighedsflugt for en stund.

I den anden version er forfatteren den virkelige sandsiger, en eksistens, der fra kanten, toppen eller bunden af samfundet kan skrælle alle forløjede konventioner bort og lade tilværelsens essens fremgå klart, præcist og sandt. Her er fiktionen den privilegerede tilgang til virkeligheden, der via sin skabende, poetiske kraft kommer bagom alle dagligdags opfattelser af tid og rum og giver læseren og lytteren en blivende, sand erkendelse.

Den tredje version befinder sig midt imellem de to første. Den kan illustreres med et lille digtmaleri af

Günter Grass, hvorpå man ser hans gamle Olivetti-skrivemaskine med et ark papir i. På papiret står følgende digt skrevet med håndskrift: ”Min gamle Olivetti/er vidne til hvor flittigt/jeg lyver og fra/version til version/kommer sandheden/en slåfejl nærmere”.

Grass indrømmer gerne, at han som forfatter lyver, endda ”flittigt”, men holder også på, at han gennem sine fortsatte skrivelser kommer sandheden en lille smule nærmere. Fiktionsdannelsen er for Grass en slags professionel løgn, som nærmest er forfatterens lod, men netop derigennem kan man nærme sig en sandhed, kunstens sandhed, som dog aldrig kan findes eller konkretiseres fuldstændigt. Faktisk er det farligt at insistere på endegyldigt at ville udsige selve sandheden, for ethvert menneske må, også i skabelsen af fiktive figurer og fortællinger, forlade sig på ”hukommelsen, den affaldsskakt” og ”erindringen, [den]

sladdertaske” (Grass 2007, 283 og 96) samt alle dens løgnagtige følgesygdomme, som Grass beskriver i *Beim Heuten der Zwiebel*, hans omdiskuterede erindringsbog fra august 2006. En nærmere forklaring på erindringens løgnagtighed giver Grass indledningsvis i bogen:

Nårsomhelst noget insisterer på sandhed, er det allerede gendrevet, for tit og ofte er det løgnen eller hendes lillesøster, fifleriet, der udgør den mest holdbare del af erindringen; nedskrevet lyder den troværdig og praler med enkeltheder, der værsgo skal gøre det ud for at være fotografisk nøjagtige.” (Grass 2007, 10f).

Det afsluttende kolon markerer, at der herefter bliver erindret, husket og fortalt. Med en postmoderne sikkerhed på usikkerheden og en tilsvarende bevidsthed om selvbiografiens indbyggede løgnagtighed går Grass i gang med at oprulle og åbne sin version af en ungdom stærkt påvirket af nazismen og Anden Verdenskrig, men også af ønsket om at skabe sig en egen plads i livet og en individualitet befriet fra den apokalyptiske ruinhob, som Tyskland både fysisk og mentalt var i årene efter krigen.

Men selvom han i bogen gør alt, hvad han kan for ikke at fremstå for skråsikker og dermed åbne sig for anklager om løgn og fordrejning af sandheden, fandt litteraturskribenterne alligevel noget at kaste sig over, straks da bogen udkom. Noget der lugtede lidt af løgn, men som paradoksalt nok skyldtes en uhørt grad af ærlighed hos Grass, idet han oplyste eller tilstod (vælg selv), at han som 17-årig, i et par måneder hen mod

Anden Verdenskrigs slutning, havde tjent i Waffen-SS. Det havde ingen hørt om før, og sikke da en opstandelse for de par bogstaver, skulle man synes.

Knap så spændende var det tilsyneladende, at Grass har pustet nyt liv i den litterære erindringsgenre med en række opfindsomme formelle greb, at hans aldersværk elegant går i dialog med gennembruds- og hovedværket *Bliktrommen* (1959), at han har indskrevet sig i stjernerækken af kunstnere, hvis selvportrætter er blevet en uomgængelig del af deres Gesamtwerk, og at han i bogen viser en grad af selvanklage og selvudlevering, der gør den sideløbende fabulering desto mere troværdig, hvorfor man med en vis ret kan udpege *Når løget skrælles* som forfatterskabets nye hovedværk.

Forfatteren som bæst

Men, men. Afsløringen af den så længe gemte hemmelighed om SS-medlemskabet har været på alles læber og er blevet nævnt overalt i receptionen; fra sensationshungrende elektroniske medier, over boulevardpressen og seriøse aviser, til sensationsfjendtlige tidsskrifter (se eksempelvis Præstgaard 2006). Og egentlig er interessen for SS-historien ganske forståelig. For hvem kan forestille sig den store tyske forfatter, landets seneste nobelpristager i litteratur (1999), elsket og beundret for sine fabulerende krøniker om Tyskland før, under og efter nazismen, som blodtørstig SS'er på Østfronten, som medløber blandt de vilde bæster i SS, der myrdede løs uden hensyn til, hvem ofrene var? Tanken er

umulig, alene når man ser den gemytlige Grass for sig, med snaden vippende godmodigt under det buskede overskæg. Og er man først suget ind i det i forvejen ganske selvkritiske forfatterskab, er tanken dobbelt umulig.

Krigen er så langt væk og rune-bærerne i SS fordømt så dybt ned i helvede, at Grass' oplysning/tilståelse var aldeles rystende selv for eksperter udi forfatterskabet, for ud over nogle få anmeldere og journalister med elefanthukommelse, bl.a. Lars Bonnevie i Weekendavisen, kan ingen huske at have hørt historien før, og ingen har rigtig kunnet grave den frem fra gamle artikler eller interviews. Efter sigende var heller ikke Grass' børn og børnebørn klar over det egentlige forløb af den unge Günters krigstjeneste. Kun hans kone kendte til historien.

Men har man først læst *Når løget skrælles*, ved man, at sagen er speget, at Grass tilsyneladende ikke tørstede ondt efter blod, men at han omvendt gerne ville i kamp og forsvare sit elskede stortyske fædreland. Det viser sig så, at han stort set ikke kom i kamp, men i stedet fór forvildet rundt i drenget angst på den hastigt smuldrende østfront i det vinterkolde Schlesien. Snart på flugt fra sindssyge tyske befalingsmænd, der glød og gerne henrettede desertører (enhver uden en division regnedes for desertør og Grass blev væk fra sin undervejs), snart flygtende fra den Røde Hærs nådesløse konsekvens.

Spørgsmålet, alle har måttet stille sig, er derfor: Hvorfor i alverden tav han i alle disse mere end 61 år? Hvorfor tav Grass, den åbenmundede,

selvudleverende forfatter om så vægtig en oplysning, når han nu alligevel ikke var i aktiv kamp, eller selv havde begået krigsforbrydelser? Og kan man sige, at han med sin tavshed ligefrem har løjet? Ikke at han har benægtet at have været i SS – han er aldrig blevet spurgt – men er de mange års tavshed om netop dette, parallelt med næsten 50 års ekstrem åbenmundethed om snart sagt alt andet, der har med tyskernes fortid at gøre, alligevel en slags løgn, som det mange steder er blevet antydnet? En løgn eller fortielse, der ifølge kritikerne fratager ham al hæder og ære, og burde foranledige ham til at frasige sig Nobelprisen og alle mulige andre hædersbevisninger, som forfatterskabet i tidens løb har medført.

Men hvis der er tale om en løgn, så gælder det i denne logik ikke *Når løget skrælles*, men snarere hans øvrige værk og virke, hvor han aldrig har nævnt historien. På den måde er det ikke løgn i gængs forstand, dvs. en oplysning, der modsiger de virkelige hændelser. Har Grass løjet, så er det altså snarere en fiktionens løgn, han har præsteret. Han har været løgner af profession i alle årene under dække af, at han med sine historier har nærmet sig en kunstnerisk sandhed. Men nu viser det sig, at kunsten alligevel ikke har ført ham nærmere sandheden om sig selv, for den står jo at læse i hans erindringer. Eller hvad?

Hemmelighed eller fortrængning?

Det er ganske simpelt at affærdige anklagerne om løgn og hykleri mod Grass, for de fleste er fremført på meget spinkle grundlag. Men at fremstille Grass' sene

indrømmelse som kulminationen på en bevidst diskursiv strategi, hvor fiktionen kom først og bekendelserne sidst, eller som en banal og lidt ligeegyldig tilføjelse til det, offentligheden hidtil har vidst om hans liv, er omvendt heller ikke rimeligt. Det er tværtimod ensbetydende med ikke at tage ham alvorligt. I bogen anklager han netop sig selv i meget skarpe vendinger for ikke at have talt om sin egentlige krigsdeltagelse tidligere. I kapitlet ”Hvordan jeg lærte frygten at kende” opregner Grass alle de undskyldninger, han kan komme i tanke om, for at SS-medlemskabet ikke var noget at tale om, men afbryder arrigt sig selv:

Altså bortforklaringer nok. Og ikke desto mindre har jeg årtier igennem vægret mig ved at tilstå ordet og dobbeltbogstavet for mig selv. Hvad jeg med mine unge års dumme stolthed havde accepteret, ville jeg efter krigen fortie over for mig selv af skam, som hele tiden skød nye skud. Men byrden var der, og ingen kunne lette den. Ganske vist hørte man i løbet af [uddannelsen hos Waffen-SS] intet om de krigsforbrydelser, der senere kom for dagens lys, men påstået uvidenhed kunne ikke tilsløre min erkendelse af at have været føjet ind i et system, der havde planlagt, organiseret og gennemført tilintetgørelsen af millioner af mennesker. Selv om der i mit tilfælde ikke kunne tales om aktiv medskyld, var der en til dato ikke afviklet rest tilbage, som alt for mundret kaldes medansvar. At leve med den er en given ting i de år, der er igen. (Grass 2007, 106f)

Grass taler først og fremmest om

en fortællelse ’for sig selv’, ikke ’for de mange’. Freudianere ville nok tale om fortrængning, og sådan fremgår det da også i *Når løbet skrælles*, hvor den unge Grass i de første efterkrigsår har rigeligt at se til for blot at få skrabet sammen til dagen og vejen, først i amerikansk fangelejr og siden med forskellige småjobs i bl.a. Düsseldorf og Hannover. Her står valget mellem at erindre og angre eller at fortrænge og komme videre. Forfatteren vælger, ligesom størsteparten af tyskerne, det sidste.

Påfaldende er det imidlertid, at mens Grass selv har tiet om SS-historien i alle årene siden, skulle der ikke gå mange år efter krigen, før han gennem sit offentlige virke begyndte at opfordre andre til at tale om deres nazistiske fortid. Alene *Bliktrommens* blotlæggelse af, hvordan den nazistiske ideologi blev hilst velkommen af alle og enhver, endda ved højlys dag, i løbet af 1930’erne, var i 1959, da bogen udkom, et knyttnæveslag i ansigtet på Adenauer og alle restaurationspolitikere og de nyrige; en ubehagelig påmindelse om, at der muligvis var et Wirtshaftswunder under opsejling, men bagude lå en historie, som man ikke bare sådan kunne vriste sig fri af.

Grass anerkender heller ikke termen Stunde Null om 1945 som en cæsur, hvorefter alt kunne begynde på ny. Han skriver om følelsen ved den såkaldte befrielse i 1945, at han var glad for, at der ikke længere var krig, ellers skammede han sig over nederlaget og senere også over tyskernes ugeringer. ”Men en ”nultime”, som senere kom i handelen som tidsskel og som et fribrev, blev ikke

ringet ind for mig” (ibid., 155), skriver han i *Når løget skrælles*, og alligevel fortalte han ikke nogen om sin SS-tid, men stillede sig tilfreds med at dyrke sig selv og sine egne bestræbelser på at blive kunstner midt i kaoset. ”Kun sig selv så og mærkede den egomane, som jeg ikke ville have brudt mig om at møde, og hvis det var sket, var vi blevet uvenner” (ibid., 283).

Freudianeren ville virkelig fryde sig her. Tænk, Grass har krævet en kollektiv fortrængning bragt for dagens lys, et fællestysk traume bearbejdet, alt imens han selv har gemt på en dysterdunkel hemmelighed, som han nu bringer for dagen uden alligevel helt at have erkendt, hvordan også hans liv har været dikteret af Stunde Null-tænkningen. En dobbelt fortrængning, simpelthen, og inden da en projektion af de lig, han selv bar i lasten, over på kollektivets smudsige mentale bagage.

Men Freud er død for længst, og fremtrædende offentlige personer tillades som bekendt ingen psykiske kompleksiteter, hvis de da vil bevare den glatte og værdige autoritet. Som Slavoj Žižek i en artikel har påpeget, så afhænger opfattelsen af, om en person er værdig eller ej, nemlig af ”the disavowal of the ”pathological” [...]. Imagine a dignified leader: if he is caught by camera in an undignified situation (crying, throwing up...) this can ruin his career”. Ligeledes gælder det, at hvis folk skal have lov at pege fingre og tale moraldunder, som Grass har gjort det, så skal deres egen sti som minimum være ren. Der levnes ingen chance for selvkorrektioner for en type som Grass, men det er netop det, han har villet med *Når løget skrælles*, for siden en

betænksom korporal fjernede SS-runerne fra hans uniform, har han eksisteret som et ”retoucheret selvportræt” (ibid.,137). Erindringsbogen forsøger nu med denne historie som en væsentlig del at genoptegne selvportrættet i klarere, om end ikke helt klare linjer. Af interviewet i FAZ fremgår det da også, at SS-historien er en af de væsentligste grunde til, at bogen i det hele taget er skrevet: ”Det har trykket mig. Min tavshed gennem alle disse år er en af årsagerne til, at jeg har skrevet denne bog. Det måtte ud, endeligt”.

Der må imidlertid føjes mere til forklaringen, end at det bare ’måtte ud’, og at selvportrættet måtte korrigeres af skaberen selv. Så nok engang må spørgsmålet lyde; hvorfor så mange års tavshed?

Det stumme krigstraume

I beskrivelsen af Grass’ forhold til moderen dukker der en sparsomt udfoldet, men mere plausibel årsag til tavsheden op. Familien, dvs. hans mor, far og søster, blev tilbage i Danzig, da Grass drog i felten, men hvad der egentlig skete med dem, da russerne indtog byen, har han aldrig rigtig fundet ud af. Han vidste dog, allerede mens hun stadig levede, at moderen bar rundt på et voldsomt traume fra dengang. Alle anelserne og antydningerne er i *Når løget skrælles* lagt sammen til følgende formodning, der vel at mærke kobles med en formodning om hans egen fortrængning og dermed udgør værkets egen mastertolkning af tavshedens årsag:

[Hun lod] aldrig et ord falde, som kunne have røbet noget om, hvad der skete i den tomte butik, nede i kælderen eller andetsteds i lejligheden, hvor og hvor ofte hun var blevet voldtaget af russiske soldater. Og at hun for at beskytte sin datter havde tilbudt sig selv som erstatning, hørte jeg først antydningssvis efter hendes død af min søster. Ordene manglede. Men heller ikke jeg slap noget af det over læberne, som lå ophobet og på lur inde bagved. Mine undladte spørgsmål ... Den forhærdede tro ... [...] Waffen-SS' faneed i klingrende frost: "Om alle skulle svigte, så svigter vi aldrig..." Og da stalinorglet kom over os: de mange døde, unge de fleste og ufærdige som jeg ... (Grass 2007, 267)

Det kan vist ikke siges tydeligere. Grass' krigsdeltagelse er et traume, som han har båret på i mange år, ikke som en hemmelighed som andre ikke måtte vide noget om, men snarere som en reel, men uudsigelig erfaring. 'Ordene manglede', som han konstaterer om familiens oplevelser i Danzig, men det er akkurat den samme traumets anatomi, der præger Grass' livshistorie og hans manglende evne til helt indtil 2006 at italesætte de værste krigsoplevelser. Typisk for krigstraumer er netop, at de ikke efterfølgende kan indsættes i en kausal, narrativt formidlet eller erindret kæde, men at de udgør lakuner i sproget og i den kropslige erfaring, som man med Jacques Lacans begreb om det reelle kan se som forstyrrelsen eller afbrydelsen af signifikantkædernes uproblematisk afvikling, fortællingen slet og ret, eller som en modstand mod at blive indlejret i

det, Lacan kalder den symbolske orden. Følger man logikken, var Grass aldrig blevet forfatter, i hvert fald ikke fabulerende prosaist, hvis ikke han havde fortrængt sit krigstraume. Men faktisk skal han gennem en dobbelt fortrængning, for moderens traume er jo knyttet til hans eget, som citatet oven for så tydeligt udpensler det. Og sandelig. Først ved hendes død fødes Grass som forfatter, for senere i bogen hedder det: "hun, som fødte mig med smerte og med smerte døende satte mig fri, så at jeg kunne skrive og skrive [...], hun, min mor, døde den 24. januar 1954. Men jeg græd først senere, lang tid senere." (Grass 2007, 365)

At SS-historien altså har været et regulært traume for Grass, skal ikke her forstås som en undskyldning for hans tavshed. Blot kan det tjene til noget så umoderne som en mulig psykologisk forklaring, for det er jo en erfaring, der er fælles for krigsofre og soldater over hele verden: at det er ekstremt svært at finde passende ord til beskrivelsen af krigsoplevelserne, med mindre man da lader sig nøje med det væld af narrative identifikationstilbud, der eksisterer i form af kitsch og propaganda fra alverdens filmindustri og fra diverse supermænds litterære krigsberetninger. Og den galej har Grass altså ikke villet med på.

Frasigelsen af værdighed

Politikere og nationale historieskrivere kan også komme til undsætning med meningsgivende fortællinger om, hvad krigen egentlig har været for en størrelse.

Efter Anden Verdenskrig skete det i uhørt omfang overalt i Europa, og særligt i Tyskland blev forholdet mellem erindring, italesættelse og fortrængning betragtet med største alvor, ja, to forskellige udlægninger af krigens forløb og betydning var sågar i 1949 medvirkende til delingen af landet i BRD og DDR.

Den dag i dag, spiller omgangen med Anden Verdenskrig stadig en enorm rolle i den offentlige bevidsthed i Tyskland. De fleste indbyggere over en vis alder (de bliver godt nok færre og færre) var involveret i den totale krig, og den tyske statsideologi har fortsat mottoet *nie wieder* som det vigtigste redskab til nationens moralske opdragelse. Landet er enestående i Europa for sit historiske selvpogør, og metalitteraturen på området. Bøger om tyskernes evne eller mangel på samme til at bearbejde fortiden, er et studie værd i sig selv.

Men måden, hvorpå nazismen og krigen omtales, er stadig bestemt af helt særlige regler og grænser, der godt nok bevæger sig, og som Grass med sit forfatterskab har været med til at bevæge mange gange. Grundlæggende har det lige siden 1945 været helt OK at have deltaget i Anden Verdenskrig i den almindelige hær, Wehrmacht, for det var egentlig ikke Hitlers hær, men fædrelandets. Det var også OK, hvis man under krigen havde udfyldt sin rolle et anonymt sted i bureaukratiet eller produktionskæden, med mindre man som Eichmann ligefrem havde udstedt dødsdomme fra sit skrivebord. Den gængse myte lød desuden i mange år, at det tyske folk var blevet forført af Hitler, og at det med jøderne: *Davon haben wir nichts gewusst*, som

titlen lyder på en omdiskuteret bog af historikeren Peter Longerich fra 2006, der undergraver ideen om den almindelige tyskers uvidenhed om folkemordet på jøderne. Talrige forskningsresultater fra 1990'erne og 00'erne har i det hele taget vist, hvor indviklet hele det tyske produktionsapparat var i jødeudryddelsen, om end i høj grad indirekte.

På samme måde som Grass taler om sit 'medansvar' og ikke om en 'aktiv medskyld', er konsensus i Tyskland i dag, at tyskerne bredt havde et medansvar, og at det ikke kun var SS'ere og folk i partitoppen, der bidrog til 'formørkelsen'. Dette snigende paradigmeskifte i den tyske *Vergangenheitsbewältigung* må Grass' erindringsbog opfattes som et væsentligt bidrag til. Hvor historikerne har fundet nye kilder om forholdene i det Tredje Rige, har Grass fundet et nyt sprog at formulere erindringen i samt modet til at bruge det, hvilket først som sidst skyldes en hidtil uset oprigtighed hos Grass i bestræbelserne på at lægge sit liv så åbent frem som muligt. "Til aflastning af drengen og altså af mig kan det ikke engang siges: Man forførte os! Nej, vi lod os, jeg lod mig forføre." (Grass 2007, 41) Ingen bortforklaringer, altså. Grass ønsker i stedet at påtage sig et ansvar og at understrege den erkendelse, at "der gik tid, førend jeg stykkevis begreb og tøvende indrømmede over for mig selv, at jeg uvidende eller rettere, fordi jeg ikke ville vide noget, havde andel i en forbrydelse, som ikke blev mindre med årene, som ikke vil forældes, som jeg stadig væk er syg af." (ibid., 183). Således fremstiller han igen sig selv i korrektionens insisterende modus. Han

ønsker ikke at åbenbare nogen sandhed, men at korrigere selv billedet ved stykkevis og prøvende, men hele tiden samvittighedsfuldt, at bevæge sig væk fra løgnen, fifleriet og forvrængningen, som han kender og mestrer til hudløshed fra sit lange forfatterskab. I sidste ende er det den ydre værdighed, han klyngede sig til efter krigen og siden har opbygget med sit lange litterære virke, som han underminerer i *Når løget skrælles*. Derved spørger han indirekte, om ikke vores fortsatte opfattelse af magten og autoriteten som ufejlbarlige og upatologiske instanser bør erstattes af et mere humant, differentieret og tilgivende syn på denne verdens autoriteter – deriblandt på Grass selv.

Alligevel har både tyske og danske litterater og Grass-beundrere (grassianere, må sådan nogle hedde) opholdt sig længe ved bortforklaringerne og gloriepudsningsen. Herhjemme har bl.a. Per Øhrgaard og Lars Bonnevie i artikler og anmeldelser undskyldt Waffen-SS-historien med, at man i krigens sidste tid ikke meldte sig, men blev indkaldt til SS, og at Grass egentlig meldte sig til ubådstjeneste ved flåden, men her var ingen reel efterspørgsel på mandskab, så i stedet blev han sendt til optræning ved SS, uden at vide hvor han skulle hen, ”så tjenesten i Waffen-SS var ingen tilståelse, højst en ny oplysning”, som Øhrgaard har formuleret det (Øhrgaard 2007, 196). Men derved er intet vundet, og bortforklaringernes rigtighed til trods, er og bliver de ingen undskyldning for de mange års tavshed. Tværtimod tager de brodden af bogens antiautoritære anfægtelser; de sletter det udråbstegn,

Grass har sat efter den erkendelse, at autoriteterne også begår fejl.

Det, der virkelig skete

Nu er Günter Grass en gammel mand, der i mange, mange år har skrevet fantastiske romaner. Han har som regel foretrukket fiktionens eksil, fordi han i alle årene ”blev [...] ved med at være indvendig rig på figurer”, som det hedder til allersidst i *Når løget skrælles*, og fordi han er så eminent til at bygge fortællinger op med mangfoldige allegoriske og symbolske lag, der bringer bud om alverdens konflikter og samtidig er så konkret forankret i Tyskland. Det er typisk for Grass, at hans sørgespil over den tyske historie er lag-på-lag-konstellationer, der både peger på traumbearbejdningens nødvendighed, og konstruerer en heling af sorgen i og med fortællingernes affirmative gestus.

Det bemærkede forfatteren og litteraturvidenskabsmanden W.G. Sebald allerede i 1983 i en artikel om Grass og Wolfgang Hildesheimer. Sebald spørger sig selv om Grass’ evindelige hang til at fabulere og danne fiktive forløb, der ”dominerer over det, der virkelig skete, ikke snarere nivellerer forsøgene på at opbygge et reelt minde og på gennem skriften at søge sandheden.” Nu kan man mene, at denne skelnen mellem fiktion og ’det, der virkelig skete’, er noget simpelt og uretfærdigt, men for Sebald er repræsentationen af fortiden ikke noget, man tager let på, og slet ikke i Tyskland. Sandheden er at finde et sted derude, for Sebald anerkender ikke, at litteraturen ensidigt tager løgnens parti, når nu sandheden og virkeligheden er så

fuld af eget drama. Forfatterens opgave ligger i opsporingen, udgravningen og den litterære gestaltning af historiens og virkelighedens drama, ikke i opfindelsen af dybest set harmløse parallelverdener. Og som Sebald viser med en analyse af Grass' *Af en snegls dagbog* (1972), så er Grass i denne fortælling om Danzig-jødernes skæbne under krigen mere interesseret i sine egne poetisk skabte figurer, end i personer fra virkelighedens drama.

Men med Når løget skrælles er det anderledes. Godt nok er løgnens lillesøster, fifleriet, den trofaste ledsagerske undervejs, men Grass har i sin erindringsbog fokuseret sin trang og hang til nye figurer og lader ikke udelukkende erindringen agere sladdertaske. Selv om Oskar Matznerath, *Bliketrommens* fortæller og hovedperson, til tider trænger sig på, taler med større sikkerhed end fortælleren og truer med at overtage scenen, så insisterer Grass på at fastholde sig selv i fokus, og det er nyt i forfatterskabet. Men også hertil har han brugt en figur, og det er titlens løg. Programmatisk bliver bogens løgmetode beskrevet således:

Erindringen elsker som børn at lege skjul. Den gemmer sig. Den har tilbøjelighed til at besmykke, og den pynter gerne, tit uden at det er påkrævet. Den modsiger hukommelsen, som fører sig pedantisk frem og trætkekært vil have ret. Når den med spørgsmål trænges op i en krog, ligner erindringen et løg, som gerne vil skrælles, så at det kan komme frem, hvad der bogstav for bogstav står at læse: sjældent entydigt, tit i spejlskrift eller på anden måde gjort gådefuldt. Under det

første, endnu tørt knasende lag ligger det næste, som knap er løsnet, førend det fugtigt frigiver et tredje, under hvilket det fjerde, det femte venter og hvisker [...] Løget har mange lag. Det findes som flertal. Straks det er skrællet, fornyer det sig. Hakket får det tårene frem. Først når det skrælles taler det sandhed. Hvad der skete før og efter enden på min barndom, banker på med kendsgerninger og forløb værre end villet, vil fortælles på snart den ene, snart den anden måde og forfører til løgnehistorier. (Grass 2007, 10f)

Løget, det klassiske identitets- og erindringsbillede, er altså fremkommet ved en bevidst strategi fra Grass, der i sin alderdom vil befri sig fra sine figurer og pege på de spørgsmål, han som barn aldrig stillede. Han vil udlevere sig selv og alle sine feje fejl og den pinagtige skam, der i alle årene har plaget ham, og som nok så stort et revserisk forfatterskab ikke har kunnet bøde for. Nærmest tragisk ironisk er det så, at han i bogen har forudgrebet offentlighedens hårde dom ved at opstille en hypotese om, hvad det havde betydet for hans forfatterkarriere, hvis han i stedet for at være begyndt på sin første roman (som 13-årig) havde deltaget i en nazistisk ungdomsavis' skrivekonkurrence og der havde vundet første-, anden- eller tredjepræmien. Forfatterskabets begyndelse ville for altid, som han skriver, have været stemplet:

”som brunpletet: med kildeangivelse ville den have været gefundenes fressen for de altid sultne kultursider. Man kunne have indrangeret mig som ungnazist, erklæret mig for en belastet medløber,

have stemplet mig uigenkaldeligt. Dommere ville det ikke have skortet på. Men belaste, indrangere og stemple, det kan jeg selv klare. Som hitlerdreng var jeg jo ungnazist. Troende til det sidste. (ibid. 39)

Nu blev det ikke en brunpletlet start på forfatterkarrieren, men en sortpletlet krigsindsats, der sørgede for kritikken. Og dommere kom det sandt for dyden ikke til at skorte på. Men hvilket klarsyn at demonstrere på forhånd, og hvor må Grass' ubønhørlige kritikere skamme sig, hvis de nogensinde læser så langt som hertil i bogen, for her kommer han enhver kritik i forkøbet og positionerer sig én gang for alle sig selv som sin egen værste dommer.

Gud er piberyger

Men i sin gerning viser kunstneren sig. I skrælningen af løget kommer det fortrængte åbent og tvivlende ærligt frem; de små og store løgne bliver blotlagt, og selvom det ikke gør krav på nogen sandhed, anerkender værket i sin natur, at der har været en sandhed om den store dreng, Günter Grass, som engang var i krig for det nazistiske elitekorps Waffen-SS, og selvom sandheden ikke kan åbenbare sig i bogens nu, så har den været der i hændelsernes nu og har sat sig i forfatteren, tydeligt indkapslet som den lille myg i en ravklump, der i bogen kommer til at udgøre modbilledet til den evigt bevægelige erindring. Myggen er stivnet, krystalliseret i et evigt nu, uindføjelig i en narrativ struktur, og ganske som traumet unddrager den sig

fortællingens linearitet. Krystallisationen ligner begrebet om det reelle. Netop ikke det sande, men det reelle, som Lacan fremstiller. En mangetydig, kropslig erfaringsrest, der egentlig ikke lader sig artikulere, men som alligevel billedligt har fundet en form her hos Grass, nemlig ravklumpen fra det moderlige hav: "Guldet fra min baltiske pyt: Rav, fundet på østersøstrande [...] Når jeg holder det andeægstore stykke op mod lyset, viser den størknede og klumpet sammenkilede masse sig fra alle sider befolket af bittesmå insekter. Hvad der har indkapslet sig." (ibid., 56f)

Når jeg kalder *Når løget skrælles* for det nye hovedværk i Grass' forfatterskab, så er det ganske enkelt pga. denne ekstra dimension, blotlæggelsen af det, der har indkapslet sig, som ikke findes i hans romaner. Erindringsværket er stadig et stort paradeeksempel på Grass' fabuleringsevne, men når Sebald i *Af en snegls dagbog* savnede en større vilje til at vise, hvad der virkelig var sket, og dermed så et ekstra potentiale hos Grass som en fortæller, der ville vinde i intensitet ved at forpligte sig mere på virkelighedens drama, var det altså ikke helt tilfældigt. Der skulle blot gå rigtig mange år før potentialet havde formet sig og den professionelle løgner gav plads ved siden af sig til en gammel synder, der alligevel gerne og naturligvis godt gemt mellem linjerne ville fortælle noget, der lignede en reel sandhed om sin ungdom. Jeg tror på dig, Günter, og slutter med at citere Martin Walsers fyndige hyldestkommentar i *Die Zeit* i anledning af Grass' 80-årsdag den 16. oktober 2007, der i sin fulde ordlyd lød: "1) Det er ikke

nødvendigt at blive forstået, så længe man forstår dem, der ikke forstår én. 2) Det er nok at være tro mod sig selv, hvem ellers? 3) Gud er piberyger.”

Zeit, FAZ, Fyens Stiftstidende, Information, Politiken og Weekendavisen.

Litteratur:

Andersen, Lise Præstgaard (2006): 'Günter Grass og den danske avisdebat', pp.13-39, *Nordica*, bind 23.

Grass, Günter (2006): *Beim Heuten der Zwiebel*, Steidl Verlag, Göttingen.

Grass, Günter (2007): *Når løget skrælles*, på dansk ved Per Øhrgaard, Gyldendal, Kbh.

Lacan, Jacques (1973): *Le séminaire Livre IX. Le quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Seuil, Paris.

Lejeune, Phillippe (1972): *On autobiography*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1989.

Longerich, Peter (2006): *Davon haben wir nichts genutzt! Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945.*, Siedler Verlag, München.

de Man, Paul (1979): 'Autobiography as De-facement', pp.919-30, *Modern Language Notes*, Vol. 94, No. 5.

Mitscherlich, Alexander & Margarete (1967): *Die Unfähigkeit zu trauern*, München

Sebald, W.G. (2003): *Campo Santo*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2006. 2002

Sebald, W.G. (1999): *Lufkrieg und Literatur*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2001.

Žižek, Slavoj (2003): 'The (mis)uses of catastrophes', pp. 137-144, *Distinktion*. Tidsskrift for samfundsteori, nr. 6.

Øhrgaard, Per (2007): *Fortsættelse følger... Et essay om Günter Grass. Med nyt kapitel om Når Løget skrælles*, Gyldendal, Kbh.

Desuden tyske og danske avisartikler fra Die

Var Breton influeret av Freud? En undersökning av André Bretons begrepp om det omedvetna under åren 1919-1924

Certa tibi a nobis dabitur mensura bibendi:
officium praestent mensque pedesque suum.
Ovidius

Det är kanske för att kasta ljus över Bretons kärlek till det omedvetna, som man – i såväl gymnasiala läroböcker som mer vederhäftiga verk – har betonat det inflytande som Sigmund Freud påstås ha utövat över fransmannens tänkande. Man har gått så långt som att hävda, att Breton har övertagit Freuds syn på det omedvetna och att surrealismen, följaktligen, bör betraktas som en äkta avkomling till psykoanalysen. Är detta litteraturhistorisk lögn? Är detta dilettantisk spetsfundighet, för vilken ett antal alltför inflytelserika lekmän bär skulden – lekmän som alla saknar personlig erfarenhet av psykoanalytisk och surrealistisk praktik?

För att besvara denna fråga, ämnar jag undersöka Bretons syn på det omedvetna i ett antal centrala verk. Jag har valt att begränsa mig till de verk han skriver från och med surrealismens födelse, som Breton brukar räkna till år 1919, då han tillsammans med Philippe Soupault skriver det första surrealistiska diktverket, fram till offentliggörandet av *Le Manifeste surréaliste*, skrivet under sommaren

1924. Med Manifestet begynner en ny epok inom surrealismen; därmed löper den epok, varom jag härvidlag skall försöka säga någonting relevant, till ända. Denna epok är präglad av upptäckten av oefftertänksamhetens poetiska potential.

*

Låt oss börja med att slå fast att det inte finns några referenser till det tyska språket i Bretons verk. Han läser dock tyska på högstadiet, och får dessutom goda betyg däri, men det har icke desto mindre hävdats att han inte kan tyska. Det är således sannolikt att Bretons kännedom om Freuds verk härrör från dels introduktioner, dels översättningar. Freud introduceras sent i Frankrike. Hur kommer Breton i kontakt med hans verk?

Under sommaren 1916 blir Breton beviljad civil tjänst på Centre neuro-psychiatrique i Saint-Dizier, där han arbetar under Charcots forne assistent Raul Leroy. Där studerar han *Précis du psychiatrie* av Emmanuel Régis

och *La Psychoanalyse des névroses et psychoses* av Régis och Angelo Louis Marie Hesnard. Den sist nämnda boken, som publiceras i maj 1914, är den första bok som utges om psykoanalysen i Frankrike. Régis och Hesnard betraktas därför som psykoanalysens introduktörer i Frankrike. Deras bok är dock på flera punkter otrogen Freuds tankar och har därför klandrats av Freud och hans lärjungar för att ha tagit avstånd från essentiella delar av psykoanalysen såsom läran om sexualiteten, bortträngningen och det omedvetna. Freuds egna texter översätts inte till franska förrän 1921.

Desillusionerad av kriget och av två närstående vänners död läser han 1918 Tristan Tzaras (1896-1963) 3:e *Dadamanifest*. Han hänförs och kontakter författaren. Tzaras ankomst till Paris den 17 januari 1920 utgör utgångspunkten för Bretons dadaistiska aktivitet. Men snart bryter Breton officiellt med dada i tre artiklar, varav den första publiceras redan i mars 1922. I en av dessa artiklar använder han sig för första gången av ordet "surrealism" för att beskriva spontan litterär produktion.

I maj och juni 1919 skriver han tillsammans med Soupault *Les Champs magnétiques* med hjälp av automatisk skrift. Enligt Breton själv är detta första surrealistiska verket. Han är då bosatt på Hôtel des Grands-Hommes, strax utanför Le Panthéon.

I september 1921 gifter han sig med Simone Kahn. Under bröllopsresan, som för dem till det kyska Wien, ansöker han om att få träffa Freud och blir villfaren. Han hade tidigare skickat *Les Champs magnétiques* till honom. Trots sin ringa ålder och sina ytliga kunskaper

om Freuds verk förväntar sig Breton att bli mottagen som en gelike. Freud, som håller av den klassiska litteraturen, känner inte igen sig i Bretons litterära projekt och avfärdar honom. I sin redogörelse för detta möte är Breton bitter och ironisk. Han kallar exempelvis Freud för en "liten gubbe utan utstrålning." Senare i sitt liv uttrycker han dock sin ledsnad över att i denna text ha gjort "ett beklagligt offer åt dadaandan."

Under hösten 1922 börjar Breton och hans vänner att experimentera med den automatiska skriften. Experimenten uppmuntras av en nykomling, René Crevel, som nyligen blivit varse om sina mediala förmågor. Gruppen sätter sig runt ett bord och fattar varandras händer; somliga försjunker i ett hypnotiskt, automatiskt och drömligt tillstånd och deklamerar poesi. I synnerhet den unge Robert Desnos försök är meningsfulla, vilket motiverar två viktiga artiklar av Breton. I en av dessa artiklar ger han också en definition av ordet surrealism som nästan ordagrant skall återupptagas i *Le manifeste surréaliste*. Detta skriver han, eggad av förnyade experiment med den automatiska skriften, under sommaren 1924. "När Manifestet kom ut hade det fem år bakom sig av oavbruten experimentverksamhet", säger Breton. Då dessa experiment tar sin början med *Les Champs magnétiques*, alltså innan dadarörelsen kommit till Paris, måste vi för övrigt draga den slutsatsen att surrealismen inte springer direkt ur dadarörelsen, vilket man i regel gör gällande.

I sitt Manifest definierar Breton surrealismen med en stil som är avsedd att erinra om den encyklopediska. Han

gör två sådana definitioner. Båda har gått till historien.

SURREALISM. Subst. Mask. Ren psykisk automatism genom vilken man i tal, skrift eller på annat sätt avser att uttrycka tankens verkliga funktion. En tankens diktamen befriad från varje förnuftsmässig kontroll och från varje estetisk eller moralisk beräkning.

ENCYKL. Filos. Surrealismen grundar sig på tron på en högre verklighet hos vissa associationsformer, vilka hittills försumrats, på drömmarens allsmäktighet och på tankens oegenytiga lek. Den syftar till att definitivt upphäva alla andra psykiska mekanismer och ersätta dem vid besvarandet av livets viktigaste frågor. [...]

Breton använder sig för första gången av ordet surrealism i ett stycke av den ovan nämnda artikeln "Pour Dada", som han skriver inom ramen för den dadaistiska verksamheten. Av denna text framgår att han lånat begreppet av den nyligen hädangångne Apollinaire, som själv har använt ordet i undertiteln till sitt drama *Les Mamelles de Tirésias* från 1917.

Det har talats om ett systematiskt utforskande av det omedvetna. Det är ingen nyhet att poeter hänger sig åt att skriva efter andels böjelse (*Ce n'est pas d'aujourd'hui que les poètes s'abandonnent pour écrire à la pente de leur esprit*). Ordets inspiration (inspiration), som av någon anledning kommit ur bruk, stod inte för så länge sedan högt i kurs. Så till exempel framstår för mig nästan alla lyckade bilder som spontana skapelser

(*créations spontanées*). Guillaume Apollinaire ansåg med rätta att klichéer som 'läppar av korall', vars framgång kan gälla som ett värdekriterium, var en resultat av den aktivitet han kallade surrealistisk.

I en annan artikel från dadatiden, "Entrée des médiums", som är skriven under intrycket av experimenterandet med den automatiska skriften, framhårdar han att han och hans vänner givit ordet surrealism en ny och speciell innebörd, och skriver i korta ordalag historien om upptäckten av den surrealistiska erfarenheten. Han betraktar den som "en viss psykisk automatism (*un certain automatisme psychique*) som tämligen väl motsvarar drömtillståndet (*qui correspond assez bien à l'état de rêve*)." Lägg för övrigt märke till att han här använder sig av den nästan janetska termen "automatisme psychique" och sätter den i samband med drömmen, vilket han dock inte gör i sin definition från Manifestet, där han likaledes talar om en "automatisme psychique".

Breton framhårdar på många ställen att den talade tanken (*la pensée parlée*) är den surrealistiska praktikens hörnsten. Det gäller således att inte tänka innan man skriker, att utrota eftertanken, för att därigenom undkomma vad Breton kallar för "logikens herravälde". Det är förmodligen också därför som han uppmanar oss att "hastigt skriva ned någonting utan att i förväg ha tänkt ut något ämne (*sans sujet préconçu*), så hastigt att ingenting fastnar i minnet och ni får inte frestas att läsa om. Detta förfarande kallar Breton för automatisk skrift (*écriture automatique*). Det är tack

vare den automatiska skriften som Les Champs magnétique har kommit till världen. I en text från dadatiden jämför han känslan av att skriva Les Camps magnétiques med känslan av att lyda under en ”magisk diktamen.” Med en subtil allusion på Victor Hugos berömda tal om ”skuggans mun”, kan han själv sammastädes tala om ”ord som fallit ur skuggans mun.”

Men vad händer, enligt Breton, när eftertanken väl är eliminerad och alla ord som ljuder har krystats fram ur ”skuggans mun”? Det svar som Breton ger på denna fråga kallar jag för hans utopi. Att han själv uppfattade sitt svar som en utopi framstår av följande stycke ur Manifestet, vari han också ger sitt mest distinkta svar på den ovan formulerade frågan:

Jag tror på en framtida upplösning av dessa två, till synes så oförenliga tillstånd, drömmen och verkligheten, i ett slags absolut verklighet, i vad man skulle kunna kalla en öververklighet, en surrealit. Att erövra den är mitt mål och jag strävar dithän, förvissad om att aldrig nå fram, men alltför obekymrad om min död för att avhålla mig från försmaken av en sådan erövrings sötma.

I Manifestet presenterar Breton surrealismen som ett slags frälsningslära. Han predikar, att det tillkommer människan ”att helt och hållet bli herre över sig själv, det vill säga att hålla den för var dag allt hotfullare horden av sina begär på det anarkistiska stadiet. Poesin lär henne hur. Den bär inom sig den fulländade compensationen för hela vårt elände.” Vidare manar han

oss att hörsamma ”den surrealistiska rösten.” Surrealismens frälsning har dock, åtminstone enligt Breton, ingenting att göra med den frälsning som kristendomen utlovar. Icke desto mindre gör han konsekventa allusioner på ett om inte kristet så åtminstone religiöst språkbruk, då han talar om surrealismen. En av de mest frekventa referenserna av detta slag går till orakelverksamheten. Likaledes förkunnar han, att människan ”har fått språkets gåva för att hon skall göra surrealistiskt bruk av den.”

Man skulle kanske kunna säga, att Breton utlovar en återfödd barndom. Han säger det i varje fall själv: ”Den människa som fördjupar sig i surrealismen återupplever med stegrad vitalitet de bästa stunderna av sin barndom (la meilleur part de son enfance)”, skriver han. Och denna nya värld är gränslös. Manifestet slutar med, att han åkallar ett annorstädes (ailleurs) vilket därmed framstår som surrealismens mål. I detta annorstädes har distinktionen mellan verklighet och dröm upphävt.

Det är nu hög tid att granska Freuds relation till Freud. Första gången han nämner Freud, i artikeln ”Pour Dada” (1920), förhåller han sig till honom som till vilken psykiater som helst och avfärdar därmed något närmare släktskap. Artikeln är publicerad i augusti 1920 och är således skriven innan Breton möter Freud. Nästa gång Freuds namn dyker upp i hans verk är i Manifestet, givet att vi bortser från den ovan nämnda smädeskriften ”Interview avec Professeur Freud”, som tyvärr inte innehåller några teoretiska synpunkter. I Manifestet framstår Freud som en bundsförvant. Freuds namn dyker där upp två gånger med tätt

mellanrum och en tredje gång längre fram i texten. I grunden är det från dessa tre omnämnanden som idén om Freuds inflytande över Breton härstammar. Här är de två första:

Det var uppenbarligen genom en ren tillfällighet som vi nyligen fick belysande kunskaper om en del av den intellektuella världen som enligt min mening tillhör de mera intressanta och som man låtsades inte längre bry sig om. Det har vi Freuds upptäckter att tacka för. I förlitan på dessa upptäckter har äntligen en opinionsströmning börjat göra sig gällande, vilket bör innebära att det mänskliga utforskandet kan drivas längre, då man hädanefter inte har rätt att blott redovisa en summarisk verklighet i sina undersökningar. Den stund är kanske nära då fantasin (imagination) kan återta sina rättigheter (*L'imagination est peut-être sur le point de reprendre ses droits*). Om våra djupaste andliga skikt (*les profondeurs de notre esprit*) döljer främmande krafter (*étranges forces*) som är i stånd att förstärka de krafter som ligger vid ytan, eller att framgångsrikt bekämpa dessa, så finns det allt intresse att bemäktiga sig dem, att först bemäktiga sig dem för att sedan om det finns anledning, underkasta dem vår förnufts kontroll. [...]

Det var verkligen med all rätt som Freud underkastade drömmen ett kritiskt studium. Det är i själva verket otillständigt att denna ansenliga del av den psykiska aktiviteten (*activité psychique*) hittills ägnats så liten uppmärksamhet [...].

I det tredje berättar Breton om sin vistelse på Saint-Dizier och gör samtidigt gällande,

att han är ”väl förtrogen med Freuds undersökningsmetoder”. I passagen förklarar han även hur och varför Freuds teorier kommer honom till handa:

Eftersom jag vid den här tiden ännu var sysselsatt med Freud och väl förtrogen med hans undersökningsmetoder vilka jag haft tillfälle att praktisera på sjuka under kriget, beslöt jag mig för att försöka prestera vad man avkräver av patienterna, nämligen en monolog som framsägs så snabbt som möjligt, över vilken subjektets kritiska sinne inte faller något som helst omdöme, en monolog som följaktligen inte hämmas av någon outtalad baktanke och som så exakt som möjligt bör vara den talade tanken.

Det finns även subtila allusioner på Freud i Bretons verk, men dessa har inte haft något större inflytande på eftervärldens förståelse av Bretons begrepp om det omedvetna. Så vi lämnar dem därhän.

Vad Janets inflytande beträffar visar det sig först och främst i det sätt på vilket Breton använder sig av termen automatism. Viminns, att Breton definierar surrealismen genom denna term. Janet säger dock inte psykisk (*psychique*) utan psykologisk (*psychologique*) automatism. Breton använder sig inte heller av Janets ”subconscient” utan av ”inconscient”, varmed fransmännen översätter det freudska adjektivet ”unbewusst”.

*
Breton delar romantikernas tro på det omedvetnas revolutionära potential i den mån som revolution innebär en poetisk revolt mot upplysningens avmystifierande av världen. I denna bemärkelse blir det

omedvetna den otämjda källa ur vilken ett nytt, riktigt liv skulle kunna uppstå, ett annorstädes. Förnuftet hos romantikerna, liksom eftertanken hos Breton, hindrar människan från att komma i kontakt med denna källa, som de båda kallar för det omedvetna. Understundom ger romantikerna den andra namn, exempelvis hjärtat, såsom i följande rader av Schiller:

Tro på det som hjärtat talar
Himlen inga löften ger.

Inspirationen blir ett nyckelbegrepp hos både surrealisterna och romantikerna. Det gäller att låta sig inspireras av någonting och att låta detta komma till tals, för att skapa en nydanande konst. På så sätt skriver de in sig i en platonsk tradition som gör gällande, att konsten inte skapas genom förnuftet – vilket Nicolas Boileau i hävdar – utan genom entusiasmen; denna tradition har sina rötter i jonisk epik. Hoppet om att det skulle finnas en entusiasm för den moderna människan – en förtröstan som förutsätter en oresonabel kärlek till allt som inte har med resonering att göra – utgör för både Breton och romantikerna fundamentet för en ny tro, som kan avlösa den hävdvunna religion som på olika sätt blivit dem oacceptabel. Där Breton talar om en surrealistisk nåd som han ställer i motsats till den gudomliga nåden, där talar romantikerna talar om en gudomlig natur, som människan kan nå, och kanske uppgå i, genom att sluta resonera. Därför kan man kanske säga att Bretons begrepp om det omedvetna är romantiskt i den mån, som både Breton och romantikerna betraktar det omedvetna som källan till

ett slags modern frälsning.

Ur denna synvinkel framstår Bretons hänvisningar till Freud och deras andliga vänskap som ett falskt – och sökt – samband. Möjligen begripliggör detta den kyla, varmed Freud avvisar honom. Det är dock inte osannolikt att Breton själv tror att hans begrepp om det omedvetna stadigt vilar på Freuds psykoanalys. Man kan emellertid relativt lätt visa, att så inte är fallet.

För det första bör man notera att Breton aldrig nämner oidipuskomplexet i samband med det omedvetna. För det andra att Breton, till skillnad från Freud, vill att skillnaden mellan jaget och världen skall gå under; så gäller även skillnaden mellan verkligheten och drömmen. Freud snarare är intresserad av att styrka jagets integritet gentemot världen.

Vi finner emellertid en väsentlig likhet mellan Freud och Breton på det tekniska planet. Bretons idé om en automatisk skrift, om ett tal som kommer ur ”skuggans mun”, kan vara influerad av Freuds psykoanalytiska teknik. Freud uppmanar patienten att säga allt som faller honom in (alles, was dem Patienten einfeile), att inte taga hänsyn till den inre censuren och att i stället hängiva sig åt fritt associerande. Freud kallar denna praxis för den psykoanalytiska grundregeln.

Även Breton vill eliminera censuren. Men till skillnad från Freud ämnar han därigenom låta ett slags rent omedvetet komma till uttryck. När censuren är satt ur spel, skall alla ting begåvas med den skönhet, som drömmen bjuder. Men Freud betonar att det är censuren som ger upphov till de manifesta drömtankarna, det vill säga till drömmens säregna karaktär. Det är

alltså drömförvanskningen som bjuder oss på skönhet vackra, inte det manifesta dröminnehållet. Vi har alltså, enligt Freud, censuren att tacka för drömmens guld. I denna tanke ligger ett estetiskt memento förborgat.

Noter

¹ Se Bonnets företal till Breton *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988) s. XXX; Mark Polizzotti, *The Revolution of Mind – The Life of André Breton* (New York, 1995) s. 11 & 51; Gérard Legrand, *André Breton en son temps* (Paris, 1976) s. 60.

² Breton, André, *Samtal med Breton – André Breton intervjuad av André Parinaud*, övers. Hans Johansson (Lund, 2003) s. 27; Breton, André, *Entretiens* (Paris, 1969) s. 36-47. Polizzotti s. 51.

³ Boken är en utveckling av en artikel, ”La doctrine de Freud et de son école”, som Régis och Hesnard skriver 1913. Se vidare, Elisabeth Roudinesco, *La bataille de cent ans – Histoire de la psychanalyse en France*, volume I : 1885-1939 (Paris, 1982) s. 274.

⁴ Detta epitet har i synnerhet tillkommit Hesnard, eftersom han i kraft av sin ålder hade möjlighet att fullfölja sin gärning. *Ibid* s. 270.

⁵ *Ibid* s. 274-278.

⁶ Här en översikt över de franska översättningarna av Freud som utkommer fram till anno 1924. Cinq leçons sur la psychanalyse, 1921 (nota bene: boken utkommer ursprungligen i Schweiz under titeln *La Psychanalyse*; först 1923 utgives den i Frankrike som Cinq leçons sur la psychanalyse); La psychopathologie de la vie quotidienne, 1922 Introduction à la psychanalyse, 1922 ; La Méthode psychanalytique, 1922; Trois Essais sur la théorie de la sexualité, 1923; Totem et Tabou, 1923.

⁷ Denna aktivitet delar han själv, senare i sitt liv, upp i tre faser: fasen med livlig agitation från Tristan Tzaras ankomst till Paris fram till augusti 1920; en trevande fas mellan januari och augusti 1921; till sist en fas av osämja och missnöje som varar fram till augusti 1922, då rörelsen klingar ut. Se Breton 2003 s. 55; Breton 1969 s. 63-64.

⁸ André Breton, ”Après dada”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988e) s. 259-261; André Breton, ”Lâchez tout”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988f) s. 262-263 ; André Breton, ”Clairement”, *Œuvres complètes*, I

(Paris, 1988g) s. 264-266. Polizzotti framhäver att det är artikeln ”Pour Dada”, publicerad i augusti 1920, som markerar början på Bretons successiva frigörelse från rörelsen. Polizzotti s. 140.

⁹ André Breton, ”Pour dada”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988h) s. 239.

¹⁰ André Breton, ”Entrée des médiums”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988j) s. 274

Henri Béhar, André Breton – le grand indésirable (Paris, 1990) s. 120.

Polizzotti s. 162.

¹¹ ”un petit viellard sans allure.” André Breton, ”Interview du Professeur Freud”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988i) s. 255.

¹² ”un regrettable sacrifice à l’esprit dada.” Breton 2003 s. 72; Breton 1969 s. 82.

¹³ Polizzotti s. 178-179.

¹⁴ Breton 1988j s. 273-279; André Breton, ”Les mots sans rides”, *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988k) s. 284-286; André Breton, ”Robert Desnos” i *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988c) s. 473-474.

¹⁵ Breton 1988j s. 274.

¹⁶ ”Quand paraît le Manifeste, soit en 1924, il a derrière lui cinq années d’activité expérimentale ininterrompue [...]” Breton 2003 s. 73; Breton 1969 s. 83.

¹⁷ ”SURREALISME, n. m. Automatismes psychique pur par lequel on se propose d’exprimer, soit verbalement, soit par écrit, soit de toute autre manière, le fonctionnement réel de la pensée. Dictée de la pensée, en l’absence de tout contrôle exercé par la raison, en dehors de toute préoccupation esthétique ou morale.” André Breton ”Det surrealistiska manifestet” i *Surrealismens manifest* (Halmstad, 1971a) s. 38; André Breton, ”Le manifeste surréaliste” i *Œuvres complètes*, I (Paris, 1988m) s. 328.

¹⁸ ”ENCYKL. Philos. Le surréalisme repose sur la croyance à la réalité supérieure de certaines formes d’associations négligées jusqu’à lui, à la toute-puissance du rêve, au jeu désintéressé de la pensée. Il tend à ruiner définitivement tous les autres mécanismes psychiques et à se substituer à eux dans la résolutions des principaux problèmes de la vie [...]” Breton 1971a s. 38; Breton 1988m s. 328.

Breton 1988h s. 239.

¹⁹ I Manifestet skriver han att han använt sig av begreppet för att utfärda en hyllning till Apollinaire, vars vänskap han var i åtnjutande av fram till dennes död i november 1918. Där skriver han

även att Apollinaire ”aldrig kom längre än att på ett ofullständigt sätt behärska surrealismens bokstav (la lettre), och [att] han visade sig oförmögen att ge oss en övertygande precisering av dess teoretiska innebörd.” Han skriver även att han ”kanske med större rätt” skulle ha kunnat begagna sig av Nervals ord ”supernaturalism”. Breton 1971a s. 37; 1988m s. 327.

²⁰ André Breton, ”För Dada” i Moderna Manifest 1: Futurism och Dadaism, red.: Gunnar Qvarnström (Stockholm, 1973) s. 171; Breton 1988h s. 239.

²¹ Breton 1988j s. 275. (Min övers.).

²² ”Règne de la logique.” Ibid. s. 22; s. 316.

²³ Breton 1971a s. 42; s. 331-332.

²⁴ Breton 1988j s. 274

²⁵ ”obéissance à cette dictée magique”. Breton 1988j s. 275

²⁶ ”mots qui tombaient de la ‘bouche de l’ombre’”. Ibid.

²⁷ ”Je crois à la résolution future de ces deux états, en apparence si contradictoires, que sont le rêve et la réalité, en une sorte de surréalité, si l’on peut ainsi dire. C’est à sa conquête que je vais, certain de n’y pas parvenir mais trop insoucieux de ma mort pour ne pas supputer un peu les joies d’une telle rencontre.” Breton 1971a s. 27; Breton 1988m s. 319.

²⁸ ”[L’homme] ne tient qu’à lui de s’appartenir tout entier, c’est-à-dire de maintenir à l’état anarchique de la bande chaque jour plus redoutable de ses désirs. La poésie le lui enseigne. Elle porte en elle la compensation parfaite des misères que nous endurons.” Breton 1971a s. 31; s. 322.

²⁹ ”[Entendre] la voix surréaliste.” Breton 1971a. s. 40; Breton 1988m s. 328.

³⁰ Även om det faller utanför det härvidlag granskade tidsintervallet, finner jag det vara lämpligt att nämna att Breton, i ett förord till omtryckningen av Manifestet från 1929, explicit skriver att ”surrealismen ensam sänder ut de förklarande strålar av en nåd, som [han] i alla avseenden framhärdar att ställa i motsats till den gudomliga nåden”. André Breton ”Företal till omtryckningen till Manifestet” i Surrealismens manifest (Halmstad, 1971b) s. 12.

³¹ Han skriver exempelvis att ”den surrealistiska röst som skakade Cumae, Dodona och Delfi är ingenting annat än den röst som också dikterar mitt minst vredgade tal (qui me dicte mes discours les moins courroucés).” Breton 1971a. s. 59; Breton 1988m s. 344.

³² Ibid., s. 46; s. 334. Upprepade gånger hävdar Breton att det är Desnos som främst av alla lyckats göra bruk av denna gåva. ”Numerer talar Desnos surrealistiska när han så önskar”, skriver Breton. ”Aujourd’hui Desnos parle surréaliste à volonté.” Ibid., s. 42; s. 331. (övers. mod.) Breton har, vid sidan av Freud och Picasso (1881-1973), räknat Desnos till sin epoks största fanatiker (fanatiques de première grandeur). Breton 1988c s. 473.

³³ Ibid., s. 53; s. 340. (övers. lätt mod.) För Bretons förhållande till Desnos, se Katharine Conley, Robert Desnos, Surrealism and the Marvelous in Everyday Life (Lincoln & London, 2003) s. 15-44, och Herbert S. Gershan, The Surrealist Revolution in France (Michigan 1969) s. 63-66.

³⁴ Jfr. Ibid., s. 16; s. 312.

³⁵ Ordagrant skriver Breton: ”Det är att leva och att upphöra leva som är inbillade lösningar. Existensen är annorstädes. (‘C’est vivre et cesser et vivre qui sont des solutions imaginaires. L’existence est ailleurs.’) Lars Fyhr har valt att göra en mindre omskrivning: ”Att leva och att upphöra leva är inbillade lösningar. Existensen finns någon annanstans.” Ibid., s. 61; s. 346.

³⁶ Breton 1988h s. 239.

³⁷ Breton 1971a s. 22-23; Breton 1988m s. 316-317.

³⁸ ”Tout occupé que j’étais encore de Freud à cette époque et familiarisé avec ses méthodes d’examen que j’avais eu quelque peu l’occasion de pratiquer pendant la guerre, je résolus d’obtenir de moi ce qu’on cherchait à obtenir d’eux, soit un monologue de débit aussi rapide que possible, sur lequel l’esprit critique du sujet ne fasse porter aucun jugement, qui ne s’embarrasse, par suite, d’aucune réticence, et qui soit aussi exactement que possible la pensée parlée.” Ibid., s. 35; s. 326. (övers. lätt mod.)

³⁹ Vi bör dock, i en not, notera två subtila allusioner på Freud i Manifestet. Den ena har rapporterats av Marguerite Bonnet. I ett brev av den 31 augusti 1916 till en ungdomsvän berättar Breton om de insikter i Freuds teori som han vunnit vid läsandet av Régis och Hesnards bok. Han skriver där att ”subjektet självt måste uppmärksamma, med den fullkomliga neutraliteten av ett främmande och likgiltigt vittne eller, om man så vill, av en enkel inspelningsmaskin (appareil enregistrateur), alla tankar, vilka de än månne vara, som genomlöper hans själ.” (Brevet är citerat av Bonnet, s. 104.) Breton återkommer till denna tanke i Manifestet: ”Men vi, som aldrig ägnat oss åt att filtrera våra

upplevelser, vi som i våra verk gjort oss till hemliga mottagare av så många ekon, vi som undergivet registrerar (appareils enregistreurs) och aldrig stirrar oss blinda på den bild vi tecknar, vi tjänar kanske en högre sak.” (Breton 1971a s. 40; 1988m s. 330.) Den svenske översättaren har sett sig tvungen att skriva om det av Breton kursiverade substantivet ”appareil enregistreur” till en verbkonstruktion. Ett annat spår av Freuds inflytande, ehuru inte lika subtilt, finner vi i början av Manifestet: ”Allt [människan] gör skall sakna storhet, allt hon tänker skall sakna vidd. I allt som inträffar i hennes liv, eller kan inträffa, skall hon endast ha sett det som förbinder det inträffade med en rad liknande händelser, händelser i vilka hon aldrig tagit del, uteblivna händelser (événements manqués).” (Ibid., s. 16; s. 312.) Breton kursiverar här adjektivet ”manqué”, eftersom ”événements manqués” är den franska översättningen av ”Fehlleistungen”, på svenska ”felhandlingar”. Freud introducerar detta begrepp 1901 i boken Zur Psychopathologie des Alltagslebens som inte översattes till franska förrän 1922 som La Psychopathologie de la vie quotidienne. Ett dagboksfragment från 1924 visar att Breton känner till Freuds bok. (André Breton, ”Carnet” i Œuvres complètes, I (Paris, 1988n) s. 496.)

⁴⁰ I en not bör det kanske nämnas att även Freud använder sig av begreppet automatism och av därmed besläktade ord, men dock mycket sällan. Här ett exempel därpå ur fallstudien om Dora från 1901: ”Jag kallar sådana förehavanden för symptomhandlingar som människan utför så att säga automatiskt, omedvetet, utan att ge akt på det, som om hon leker, som hon vill fränkänna varje som helst betydelse och som hon förklarar för likgiltiga och slumpmässiga om man frågar om det.” (Sigmund Freud, ”Brottstycke ur en hysterianalys (Dora)” i Samlade skrifter VI (Stockholm, 2000) s. 122)). Detta är första gången han använder sig av ordet och det bör påpekas att det är adjektiviserat, vilket tyder på att han med obehag gör bruk av en inlånad – och i huvudsak janetsk – terminologi. (Se vidare, Pascale Michon-Raffaitin, ”Automatisme” i Dictionnaire International de la Psychanalyse (Paris, 2002) s. 165.) Det är för övrigt inte utan betydelse att de tidigaste franska översättningarna av Freud översätter begreppet ”Wiederholungszwang”, som Freud använder från och med 1914, med ”automatisme de répétition”. Detta ger en bild

av ordet ”automatisme” funktion i det franska språket före första världskriget. De texter, vari Freud använder sig av ”Wiederholungszwang”, översätts dock inte till franska förrän efter kriget, och närmare bestämt från och med 1924. Under sommaren detta år publicerar Breton sitt första manifest. Numera översätts termen med ”contrainte de répétition” eller ”compulsion de répétition”. Det är främst i artikeln ”Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten” (1914) och i boken Jenseits des Lustprinzips (1920) som Freud använder sig av denna term. Till franska översätts artikeln först 1948; boken kommer redan 1924.

Løgn og latin
Marco Polos Le Divisament dou Monde
– en 700 år gammel løgnehistorie?

Marco Polo er en af middelalderens mest kendte og farverige figurer, og der knytter sig en række fortællinger til hans navn. Ifølge Marco selv var han i Khanens tjeneste i 24 år. Beretningerne om alt det han havde set, blev nedskrevet efter hjemkomsten. Bogen fik titlen: Le Divisament dou Monde - beskrivelsen af verden. Intet mindre. Vi kender alle historien, for den er god og måske også for god?

Omkring 1260 brød brødrene Nicollò og Maffeo op fra Venedig og drog mod Mellemøsten på handelsrejse. På grund af krige i området og dårligt vejr, blev de drevet længere og længere nordøstover og endte til sidst hos mongolernes hersker, Kublai Khan. Denne gav de to handelsmænd til opgave at vende tilbage til Italien for at hente hellig olie og 100 kristne skriftlærde. Intet af dette blev dog til noget. Det eneste de to havde med tilbage til Khanen to år senere, var den enes store dreng Marco Polo.

Den venezianske købmand rejste Asien tyndt og nåede som den første europæer Kina, hvor han gik i tjeneste hos samtidens mægtigste fyrste.

Alle kender historien, men midt i den fantastiske fortælling kiler tvivlen sig ind. Kan Marcos beretning virkelig passe? Allerede i Marcos samtid kaldtes han for løgner. Historien går, at børnene i Venedig rentde i hælene på Messer Marco og bad ham om at fortælle endnu en god historie. På sit dødsleje skulle han have været omgivet af folk, der alle bad ham fortælle sandheden – dvs. afkræfte historien, hvortil Marco skal have repliceret, at han kun havde fortalt

halvdelen af det, han havde set.

Også i nyere tid hænger mistanken ved ham. I Poloforskningen er det bl.a. blevet indvendt, at Marco ikke kan have været personlig ambassadør for Khanen. Den engelske forskningsbibliotekar, F. Wood, hævder ligefrem, at Marco umuligt kan have været i Kina, idet navnet Marco Polo ikke nævnes i kinesisk kildemateriale. Desuden påpeger hun, at Marco tier omkring så væsentlige kinesiske fænomener som tekulturen, de indsnørede pigefødder og den kinesiske mur, som ikke burde være til at overse.

Og selvom rejsen er central for Le Divisament, er der ikke tale om en rejsebeskrivelse med helten Marco Polo i forgrunden. I indledningen får man et indblik i den første rejse Poloerne foretager. Men herefter skifter værket karakter, og Marco selv glider næsten helt ud og er kun sjældent specifik om, hvordan selve rejsen foregår. Enkelte steder falder et par bemærkninger om, hvor man bør hvile ud og proviantere, og hvor man risikerer at blive angrebet af spøgelse. (Polo 1938, 133 og 148-49) I det 20. årh. har der været flere forsøg på at

kortlægge den beskrevne rute, men uden held. Forsøger man at plotte bare de første 10 byer ind, vil man opdage, at ruten danner et sært zigzagmønster, der ikke kan have udgjort nogen egentlig rute. Ruten er altså åbenlyst et fiktivt organiseringsprincip, der strukturer værkets indhold.

Under den gode historie om Marco Polos eventyr gemmer der sig altså en række udeladelser og mærkværdigheder, der får nogle til at mene, at historien er pure opspind. Selv hvis vi tror Marco, sniger der sig troværdighedsproblemer ind undervejs. *Le Divisament* er ikke Marcos værk alene. Det er skrevet i samarbejde med medfangeren fra fængselstiden i Genua, romanceforfatteren Rustichello da Pisa. Dette gør det ofte svært at afgøre, om det er Marcos stemme, der trænger igennem, eller om vi har med Rustichellos romantiserende fortolkninger at gøre. Desuden lider *Le Divisament*, som alle andre middelalderlige bøger, under tidens skriftkultur, der lod den enkelte afskriver lægge til og fra, som han fandt bedst. Der er altså blevet pyntet godt på historien senere hen. Originalerne er gået tabt, og tilbage har vi kun oversættelserne fra italiensk til latin; og fra en romancegenre til mere lærde udgivelser. Dertil kommer alle afskrifterne foretaget af europæiske munke, med alt hvad det indebærer af tilføjelser præget af vestlige forestillinger om det ukendte Asien. Vandringen som motiv var et forholdsvist almindeligt litterært greb i samtiden. I den forstand adskiller *Le Divisament* sig ikke fra beretningerne fra de samtidige rejsende i Østen, som munke, korsriddere eller pilgrimsrejsende. Men vandringen som organiseringsprincip kendes også fra fantasivandringerne i Dantes *Divina Commedia* og Sir Mandevilles *Rejse*. Måske er også Marcos beretning i virkeligheden et produkt

af en sådan lænestolsfantasi. *Le Divisament dou Monde* blev som nævnt til mens Marco sad fængslet i Genua med Rustichello. Måske satte de to sig i kedsomhed til at opdigte det digre værk om Kublai Khan og Østens undere, baseret på historier Marco havde hørt under handelsrejser i Mellemøsten og suppleret med den viden, man i forvejen havde om Østen.

Europæiske forestillinger om Asien

Datidens geografiske videnskab var ikke en samlet videnskab. Som al middelalderlig videnskab i øvrigt bestræbte man sig på at skabe harmoni mellem de kendte videnskilder: Biblen, de antikke autoritative tekster og praktiske observationer (Edson 1999, 52-53). Imidlertid blev validiteten af de gamle kilder sjældent sammenlignet med nye data (Wright 1925, 255). Fra grækerne havde man overtaget billedet af den kendte verden, oikoumene, dvs. Vesteuropa, landvejene til Konstantinopel og det Hellige land. Udenfor lå områder kendt fra rejseberetninger og klassiske tekster: det vestlige Asien og Nordafrika og længere ude områder kendt fra vage rygter: Indien, Rusland og det nordlige Skandinavien. Det sidste var monstrenes og fabeldyrenes område (ibid., 257).

I det 7. årh. blev kontakten mellem Europa og Fjernøsten, der havde eksisteret siden hellenistisk tid, abrupt afskåret pga. de arabiske erobringer. Dertil kom, at de europæiske lærde tilsyneladende ignorerede de geografiske dele af de arabiske og jødiske værker, de fik tilgang til i 1100-tallet (Larner 1999, 12-13). Den viden man i højmiddelalderen havde om Østen, var derfor sparsom og domineret af legender og fabeldyr, der havde rødder i antikken (Wittkower 1922, 160).

Selvom Østen altså reelt var ukendt for middelalderen, betragtedes kontinentet som uhyre vigtigt. Man forestillede sig, at Paradis lå her. Derfor havde de fleste middelalderkort Øst øverst.

I forbindelse med korstogene i 1200-tallet opdagede man de nestorianske kristne, der siden Nestorius død i 451 havde spredt sig over hele Østen og fandtes i Kina allerede i 635 (Høiris 2002, s. 4). Imidlertid blev de første europæiske forsøg på at trænge ind i Asien forhindret af mongolerne, der samtidigt var på vej til Europa. (Larner 1999, 15) De mongolske hæres indtrængen må have forekommet temmelig uforklarlig for europæerne, der ikke var vidende om, at der var mennesker nordvest for Gobi. I forklaringsrummet spillede både den ny bevidsthed om kristne i Østen, den samtidige kamp mod saracenerne, og de bibelske forestillinger om dommedag ind, og inden man forstod, hvem mongolerne egentlig var, blev de ventet med såvel frygt som håb.

Mongolerne blev knyttet til legenden om den kristne storkonge Prester Johannes (Høiris 2002, 5 og Wright 1925, 283). Myten dukker første gang op i 1100-tallet eksempelvis i det brev, den byzantinske kejser Manuel I modtog fra Prester Johannes i 1164 (Wittkower 1942, 181). Brevet nærede rygterne om, at storkhanen, eller i det mindste hans kone skulle være konverteret. Men da mongolerne nåede Østeuropa i 1242-43, skiftede håb til frygt, og man begyndte at forklare de mongolske hære med Biblens apokalyptiske beretning om Gog og Magog. De var ofte knyttede til de florerende Alexander-romancer, og var ildevarslede tegn på invasion og undergang (Høiris 2002, 28-29).

Willem van Ruysbroeck – en samtidig Asienfarer

Efter etablering af det mongolske imperium blev det i 1200-tallet igen muligt at rejse østover. Som erobrere havde mongolerne spredt skræk og rædsel, men efter etableringen af imperiet viste de sig religiøst påvirkelige, og da mongolerne i 1243 trak sig tilbage fra Østeuropa, sendtes kirkelige missionærer af sted til de mongolske fyrster. (Wright 1925, 268) Kombinationen af de mongolske herskeres pragmatiske og nysgerrige tilgang til andre religioner og deres villighed til at indgå handelsforbindelser, ledte europæerne til at håbe dels på at et konverteret Asien kunne indgå i en fælles front mod de arabiske invasioner, dels på et nyt marked. (Skelton 1958, 4) Udover et væld af navnløse slaver taget af de mongolske hære, og købmænd som f.eks. Poloerne var munkene Willem van Ruysbroeck (i årene 1253-55), Johannes de Pian de Carpine (1245-47) og Simon de St. Quentin (1247) blandt de første i det østlige Asien. (Wright 1925, 266-269) Af munkenes beretninger er den flamske franciskanermunk Willem van Ruysbroeck den mest interessante, skønt han paradoksalt nok aldrig blev kendt hverken i sam- eller eftertiden. Willem van Ruysbroeck var udsendt af kong Louis d. IX dels for at lodde stemningen hos mongolerne, dels for at missionere og nåede i den egenskab frem til Möngke Khan i Kharakorum (i det nuværende Mongoliet) omkring 1253.

Hvor Marco selv stort set er fraværende i *Le Divisament*, er Willem van Ruysbroecks beretning præget af hans egne meget levende og præcise refleksioner over de ting, han har oplevet og set, og der er derfor ikke grund til at tro, at Willem ikke skulle have været der selv. Willem van

Ruysbroeck var i modsætning til Marco Polo skriftlærd og sammenlignet med hans skarpe beskrivelser fremstår *Le Divisament don Monde* mere kulørt og fiktiv.

Fælles for både Marco og Willem er imidlertid, at de begge forholder sig til den fond af viden om Asien, man besad i samtidens Europa. En videnshorisont bygget på temmelig mange myter, overleveringer og historier, der måske nok havde en kerne af sandhed, men i tidens løb var blevet mere og mere fantastiske. Disse lag af usandheder og løgne om Asien er et emne for både Willem og Marco, der begge forsøger at holde dem op mod det, de selv (angiveligt) har set og hørt.

Beundring for Khanen

Le Divisament begynder, hvor Asien begynder for middelaldermennesket, nemlig i Armenien og ender, efter en beskrivelse af Kipchak Khanatet, som ikke kunne indpasses andetsteds i værket, i Tyrkiet. Efter beskrivelsen af Khanens hovedby Cambaluc (Beijing) angiver Marco retningen Vest, og selvom han senere beskriver Japan og Quinsai, der ligger østligere, får Cambaluc lov til at stå som det østligste punkt. Herefter bevæger vi os længere og længere ud i periferien af Khanens rige uden nogensinde helt at slippe Khanen af syne. Værket hverken begynder eller ender altså i Venedig. Den slutning man finder i oversættelserne, er en senere tilføjelse. Ifølge den skotske historieprofessor J. Larner skyldes den manglende slutning den stil, Rustichello skriver i (Larner 1999, 56). En anden forklaring kunne være, at værket ender der, hvor Khanens rige ender.

Værkets første del beskriver områderne i Mellemøsten og Centralasien og domineres af religiøse legender, der eksempelvis

omhandler stridigheder mellem saracenerne og kristne. Synsvinklen er kristen, men som den engelske oberst og Polooversætter, Henry Yule bemærker, er det ikke rendyrkede kristne legender, hvilket tyder på, at Marco har dem fra ikke-kristne kilder. (Yule 1903, bind I, note 3, 82) Det gælder sandsynligvis her som senere, at Marco lader legenderne falde på steder, han ikke selv har været eller har mindre kendskab til.

Efterhånden som beskrivelsen skrider frem, begynder de vestlige mongoler at optræde i legenderne. Da vi når Mongoliet, optræder fortællingen om, hvordan de herskerløse nomadiske mongoler gjorde oprør mod Prester Johannes (som Marco identificerer som Uncan Khan): ”of whom all the world talks of his great rule” (Polo 1938, 162), i stedet valgte den retfærdige og moderate Djenghis Khan til konge.

Flere detaljer i Marcos fortælling minder om Willem van Ruysbroecks version, hvor Prester Johannes identificeres som Uncan Khans bror. Marco kan ikke have kendt til Willem, men det er tænkeligt, at han som Willem har grundhistorien fra nestorianere i Mongoliet. I Marcos version identificeres Prester Johannes altså med Uncan, hvorved den kristne storfyrste i Marcos fortælling næsten symbolsk slås ihjel og erstattes med en langt mægtigere fyrste: Djenghis Khan, fra hvem alle de andre store khaner nedstammer.

De kristne legender med tatarsk mellemkomst i værkets første del har nok opbygget forventninger om Prester Johannes hos det europæiske publikum. Når Prester Johannes erstattes med Djenghis Khan, overtager denne derved de religiøse konnotationer. Da Marco senere beskriver Kublai Khan, er det samme religiøse aura, der omgiver denne: “Cublai Kaan, which

(...) means to say in our language the great lord of lords, emperor, and (...) indeed he really has this name(...) right because everyone knows truly that this great Kaan is the most powerful man in people and lands and in treasure that ever was in the world or that now is from the time of Adam our first father till this moment".(ibid. 192)

Det ligner en tanke, at Adam nævnes netop i Cambaluc, det østligste punkt, hvor Paradis befinder sig på kortene. Retningen i *Le Divisament* er hele tiden Khanen, og selv da Marco senere har lagt Catai bag sig, dukker Khanen op igen og igen i beretninger, der egentlig handler om helt andre ting.

En forklaring på glorificeringen af Khanen kan være en skjult politisk/religiøs dagsorden: Marco udfærdigede muligvis to versioner af værket. Den anden version var muligvis tiltænkt et mindre publikum, fordi det indeholdt kontroversielle emner. Den sparsomme viden man har om Marcos liv efter hjemkomsten, gør det imidlertid vanskeligt at verificere sådanne skjulte hensigter.

En anden forklaring på Polos beundring kan være, at han indskrives sig i den personkult omkring Khanen, som man også sporer i Willem van Ruysbroecks beretning, hvor han forarget nævner, at mongolerne omtaler deres ledere som "Guds sønner" (Rubruck 1990, 248). I en scene hos Willem sammenligner Möngke Khan sin magt med solens stråler, der spredes i alle retninger (ibid. 180). Samme sindbillede genfindes i *Le Divisament*, hvor Marco så at sige lader Khanens nærvær stråle ud over hele værket. Derved konnoteres hoffet i Cambaluc med det østligste punkt og Paradis.

En tredje grund kunne være, at beskrivelsen af Khanen, hvor fabulerende

den end kan forekomme, overordnet var sand – Kublai Khan var faktisk på dette tidspunkt en af verdens mægtigste fyrster. Den sidste forklaring stemmer overens med den intention, der ligger i værkets titel, og tyder på, at *Le Divisament du Monde*, i Marcos egen forståelse, var en neutral fremstilling, der skulle beskrive verden – den virkelige verden uden for Europa og derved korrigerer nogle af de forestillinger, man gjorde sig om den.

Uanset hvad forklaringen måtte være, tyder Marcos behandling af Khanen og dennes magt og rige på, at Marco nærrede en dyb beundring for Khanen, og dette peger igen i retning af, at han rent faktisk kan have haft en vis relation til Khanen.

Simuren Marco Polo?

I indledningen til *Le Divisament* fortæller det, at Marco var i Khanens tjeneste i 24 år. Det er ikke muligt at afgøre troværdigheden af denne påstand, men en del Poloforskere er enige om, at Marco har besiddet en mindre rang ved det mongolske hof. Den mongolske indlandspolitik vægtede skarp segregation mellem kinesisk og mongolsk højt. Man benyttede sig gerne af de kinesiske lærdes viden, men statsadministrationen var i hænderne på de udenlandske embedsmænd, simurerne, der fungerede som stødpude mellem de mongolske herskere og den kinesiske befolkning (Reichert 1992, 116). Det er derfor ikke usandsynligt, at Marco kan have været del af denne simurklasse.

Et sted den mongolske indflydelse viser sig ret tydelig, er i Marcos forhold til religion.

De mongolske herskere konsulterede forskellige religioner for at være bredest muligt dækket ind, men uden helt at underkaste sig én. Det betyder ikke,

at Marco var anti-religiøs men snarere, at han undlod at gå ind i religiøse diskussioner. De fleste fordømmende bemærkninger om saracenerne findes i de senere afskrifter. Træk af Marcos simurindstilling ser man også, når han hævder, at sydkineserne tabte deres frihed, fordi de ikke var vant til at slås: Ifølge den tyske historiker F. Reichert et udtryk for den mongolske foragt for sydkinesernes urbane livsførelse. Desuden gengiver Marco de kinesiske stednavne på persisk - *lingua franca* blandt Khanens embedsmænd (Reichert 1992, 116).

Netop simurens blik kan måske forklare nogle af de mangler, som Wood er faldet over: Når Marco ikke nævner teen, er det fordi han ikke har drukket den, og de indsnørede fødder hos de kinesiske adelsdamer har han ikke set, fordi han ikke omgikkes de rige kinesere privat.

Ifølge Larner var Marco således en simurisk embedsmand, der havde studeret topografi og human geografi i Asien, og hans bog er følgelig en mediering af den kinesiske geografiske tradition, som den er blevet opfattet af mongolske herskere, formidlet af en vesterlænding, der har levet det meste af sit voksne liv i Asien (Larner 1999, 85). Marcos blik er derfor hverken en mongols eller en venezianers, men en simurs.

Lag af løgn

Marcos tilknytning til den simuriske embedsklasse peger altså på en kerne af sandhed i værket. Men under historien gemmer der sig stadig flere lag af løgne, myter, og halve forklaringer.

For hvor beskrivelserne af Cathai og Quinsai nok er fulde af beundring men samtidig også relativt saglige beskrivelser af dagligdagen, sædvaner og infrastruktur,

er beskrivelserne af Sydøstasien og Indien anderledes fabulerende. Det sæt af forestillinger om monstre og sære væsner, som udgjorde hovedparten af den viden den lærde europæer havde om Asien, er forskudt til disse randområder af Khanens rige. Særligt Indien er underfuldt, sært og fremmedartet.

Blandt flere andre europæiske grundforestillinger finder vi her cynocephalerne – mennesker med hundehoveder, som Marco finder på Andamanerne (ibid 378) og Mande- og kvindeøerne, som placeres et sted i det Indiske Ocean, hvor der ikke findes øer. Disse beretninger gengiver Marco helt ukritisk. Imidlertid er den ukritiske linje ikke gennemført. Willem van Ruysbroeck afviser blankt hovedparten af de europæiske forestillinger om fabeldyr, og også hos Marco sporer man en vis tilfredshed med at afsløre usandheder om f.eks. salamanderen: "And because people did not know the certainty about the salamander they said it in the way that the say still that the salamander is a beast: but it is not truth" (ibid 156). Men hvor Willem afviser, korrigerer Marco. Salamander findes: Det er bare ikke et dyr, men en stenart. Umberto Eco kalder denne forståelse approksimation. (Eco 2000). Dvs. at når Marco ser et næsehorn forklares det med noget kendt: enhjørningen. Da han er nøje i sin iagttagelse, må han medgive, at dyret ikke ligner en enhjørning ret godt. Men i stedet for at slutte, at det må være et andet dyr, korrigerer han begrebet enhjørning ved at beskrive, hvordan sådan en i virkeligheden ser ud. (Polo 1938, 372) På samme måde behandles som nævnt også Prester Johannes, der viser sig at være Uncan Khan og Gog og Magog, der ifølge Marco er et område og altså hverken personer eller folkeslag. (ibid.

162-66 og 183)

I *Le Divisament dou Monde* mødes altså to slags undere. Der er dels alt det nye Marco beskriver, som man ikke havde viden om i Europa: de rige kongedømmer, livlige handelsbyer og højt udviklede samfund. Det er det, vi kunne kalde de rationelle undere, der måske nok virker en anelse fabulerende, men som ikke er decideret urealistiske. Og dels den fond af eksotiske forestillinger man gjorde sig i Europa, og som datidens rejsende forholdt sig til på forskellig måde. Johannes de Pian de Carpini genfinder eksempelvis, stimuleret af lokale fabler, de monstre og fabeldyr, han kendte i forvejen. (Reichert 1992, 132) Willem van Ruysbroeck er langt mere kritisk og afviser, at der skulle være monstre i Asien. Han noterer sig, at kun en tiendedel af det, der siges om Prester Johannes, er sandt (Rubruck 1990, 201).

Marco formår at korrigere forståelsen af det han angiveligt selv har set, men forholder sig næsten ukritisk til det, han kun har hørt om. Hvor han i Cathai synes at have et grundigt kendskab til det, han fortæller om, bliver han i Indien fanget i forklaringer, der ikke går bag om fænomenerne. Det tyder på, at han har været i Kina, men ikke selv besøgt alle de dele af Indien, han beskriver.

Når Marco Polo holder europæisk forhåndsviden op mod fakta, er det ikke med nær samme skarphed som Willem, hvis notater har større videnskabelig kvalitet end Marcos. Udover en veludviklet kritisk sans kan det skyldes, at Willems mission i modsætning til Marcos kun varede 2 år. Han havde derfor mulighed for at gå i detaljen og vidste, at han skulle rapportere tilbage til kongen. Hvor Marco Polo selv stort set er fraværende i *Le Divisament*, er Willem i forgrunden af værket, og de meget eksplicite beskrivelser af de besværlige og farefulde forhold for den

rejsende i middelalderen, gør hans notater til en både rig men også meget underholdende kilde. For den moderne læser er det langt lettere at identificere sig med Willem og have tillid til hans notater, der er i stand til helt at frigøre sig fra middelalderforestillingerne om Asien, end det er at stole på Marco, hvis værk forekommer mere bundet til middelalderen. Paradoksalt nok er det måske netop værket tidsbundethed, mere end dets beskrivelser af Khanens Kina, der i dag gør os mistroiske overfor dets sandhedsværdi. Vi har svært ved at acceptere romancegenren og trækker på smilebåndet af legenderne, fabeldyrene og monstrene.

Imidlertid har det sandsynligvis ikke været det, der fik samtidens læsere op af stolen, da det var inkorporeret i den viden man i forvejen besad. Det man i Europa afviste som løgn, var ifølge Larner beskrivelserne af Kina, af dets størrelse, folkerigdom, og høje udviklingsniveau. Ingen andre havde på dette tidspunkt beskrevet Kina, og at der skulle befinde sig så store og veludviklede byer så langt østpå som hidtil ukendte Cambaluc og Quinsai, forekom mange vildt urealistisk.

Løgn og latin?

Meget tyder altså på, at *Le Divisament dou Monde* ikke er løgn fra ende til anden, men alligevel er der ting, der ikke passer. Mistanken om, at Marco lyver, har forfulgt værket helt fra begyndelsen. Ikke kun den moderne efterrationalisering får os til at trække på smilebåndet over den fabulerende fortælling. Også i samtidens lærde kredse havde man sine tvivl.

Der er ingen udsigt til at spørgsmålet om værket troværdighed nogensinde vil blive endeligt afgjort. Vi kan ved nærlæsning, viden om perioden

og forbehold nærme også en forsøgsvis afgørelse, men andet bliver det ikke til. I sidste ende vil det være et spørgsmål, om man ønsker at lade sig forføre af den gode historie. Eller om ikke andet tro Marco fordi alternativet: at Polofamilien skulle have forladt Venedig i 24 år, for siden at fortælle fantastiske historier fra steder de aldrig havde været, til folk der ikke kendte noget til det (Larner 1999, 60), synes lige så usandsynligt. Overfor den forførende historie eller den tøvende accept af værket, der bundes i, at vi ikke har en bedre forklaring, står den akademiske interesse i at afsløre historiske løgne og bringe bedraget frem i lyset. Marcos beretning befinder sig således et sted mellem sandhed, løgn og myte, og det er netop det, der gør den gode historie. Det må derfor i sidste ende være op til den enkelte læser at afgøre, dels hvor langt man er villig til at tro *Le Divisament dou Monde*, dels om man vil læse værket for dets videnskabelige elementer eller dets høje underholdningsværdi. Men uanset om Messer Marco kun har fortalt halvdelen af det, han har set, eller om mindst halvdelen af det, han fortæller, er løgn, bør værket til tider tvivlsomme karakter ikke afskrække os fra at beskæftige os med det. Ud over den fundamentalt gode historie, er værket en af de vigtigste kilder til den middelalderlige geografi, og kan desuden bryste sig af en betydningsfuld virkningshistorie. En virkningshistorie der dels omfatter den mytedannelse omkring figuren Marco Polo, og rækken af gendigtninger og nyfortolkninger af værket, der placerer Marco Polo som en af verdens største opdagelsesrejsende og har gjort ham til almen børnelærdom. Dels den geografiske betydning værket har haft. Det passer nok ikke, at Columbus skulle have haft *Le Divisament dou Monde* med på sin rejse, men det er ikke løgn, at da man i det 15.

århundrede for alvor begyndte at interessere sig for geografi, blev megen af den viden, Marco bibragte, inkorporeret i de nye kort over Asien (Larner 1999, 147 ff)

Og måske vigtigst af alt lagde Marco Polo og de mange historier, der knytter sig til ham, grundsten til de kommende mange hundrede års forestillinger om Asien: Et voldsomt men også dybt fascinerende område. En Kinafascination, der stadig har tag i os.

Litteratur:

- Polo, Marco (1938): *The Description of the World*, trans. & ed. Moule, A.C. and Pelliot, P, Routledge, London
- Polo, Marco (1903): *The Book of Marco Polo*, trans. & ed. Sir H. Yule, John Murray, London
- Rubruck, Fra William (1990): *The Mission of Friar William of Rubruck*, trans. & ed. Jackson, P, The Hakluyt Society, London
- Allsen, T. T. (2001): *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge
- Eco, U. (2000): *Kant and the Platypus*, Hartcourt Brace & Company, New York San Diego London
- Edson, E. (1997): *Mapping Time and Space – How Medieval Mapmakers viewed their World*, The British Library, London
- Hoiris, O (2001): *Teologi, antropologi og arkeologi*, Center for Kulturforskning Aarhus Universitet, Århus
- Hoiris, O. (2002): *Jagten på Prester Johannes*, Center for Kulturforskning Aarhus Universitet, Århus
- Larner, J. (1999): *Marco Polo and the Discovery of the World*, Yale University Press, New Haven and London
- Olschki, L (1960): *Marco Polo's Asia*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles
- Reichert: F. E. (1992): *Begegnungen mit China – Die Entdeckung Ostasiens im Mittelalter*, Torbeck Verlag, Sigmaringen
- Skelton, R. A. (1958): *Explorers' Maps*, Routledge and Kegan Paul, London
- Wittkower, R. (1942): "Marvels of the East. A Study in the History of Monsters", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 5, JSTOR
- Wood, F. (1995): *Did Marco Polo go to China?*, Secker & Warburg, London
- Wright, J.K. (1925): *Geographical Lore of the Times of the Crusades*, American Geographical Society, New York

Etikkens naturalisering: neuroetik og dogmatisme

Artiklen undersøger et grundlæggende problem i forsøget på at naturalisere etikken. Som følge af hjerneforskningens eksplosivt voksende indsigt i de neurale korrelater til flere af bevidsthedens basale funktioner, er der i de seneste år blevet forsket intenst i etikkens biologiske grundlag. En ny disciplin er blevet grundlagt, den såkaldte neuroetik. Artiklen anlægger en kritisk vinkel på denne disciplin ved at se på begrebet naturalisme og på forholdet mellem etik og naturalisme. Afslutningsvis opridses en alternativ form for naturalistisk etik.

Det er kronede dage for hjerneforskningen. Et besøg på Google bekræfter de sagte stemmer, der høres fra alle kroge og hjørner på de humanistiske fakulteter rundt om i landet. Hvis man vil have et projekt igennem, så skal man helst tilføje det videnskabelig valens ved at inddrage ord, der begynder med "neuro-". Søger man på "neuro", dukker der intet mindre en 23 millioner resultater op. Det er i sig selv ikke en dårlig udvikling. Mere viden om hjernen betyder bedre indsigt i menneskets natur. Dog er hjerneforskningens almene udbredelse og specifikke indflydelse på den humanistiske forskning også forbundet med visse risici. En af disse er faren for dogmatisme. En blind tro på noget, vi egentlig ikke forstår særlig meget af, nemlig naturens formål med mennesket og dermed menneskets væren og bestemmelse. Naturalismens traditionsrige og vanskelige spørgsmål bliver aktuelt på ny i takt med hjerneforskningens sejrsgang.

Jeg vil på de følgende sider se kort på begrebet naturalisme for

dernæst at behandle et grundlæggende problem ved den særlige form for naturalisering, der finder sted i nogle radikale forsøg på at naturalisere etikken. Disse forsøg blev for få år siden samlet i en ny forskningsdisciplin med navnet neuroetik. Jeg skitserer og kritiserer her en udgave af neuroetik for til sidst at komme med eget mit bud på en mere moderat og mindre dogmatisk naturalisering af etikken.

Begrebet naturalisme

Etikkens naturalisering indskriver sig i en større problemstilling omkring afklaringen af begrebet naturalisme. Kort fortalt kan naturalisme defineres som forsøget på at bevise, at alt i naturen kan forklares ud fra naturen selv, uden hjælp fra hverken gud eller ikke-naturlige faktorer.

I et nyere historisk perspektiv kan spørgsmålet om menneskets naturalisering føres tilbage til empirismen og især Hume, hvor mennesket blev set som en naturlig,

anonym del af det nyopdagede fysiske univers. En mindre kendt forløber for den aktuelle diskussion om naturalisme er at finde i Frankrig i den sene oplysningstid (1750-1800). I en blanding af respekt for og opgør med det 17. århundredes videnskabelige revolution samlede en skare af intellektuelle og videnskabsmænd sig om udarbejdelsen af forskellige programmerklæringer for en ny forståelse af mennesket (les sciences de l'homme). Et fælles gennemgående træk i disse programmerklæringer kan groft samles til 4 interessante betingelser for det videnskabelige studie af mennesket (Moravia 1968, 1970; Gay 1996; Hankins 1985):

- 1) Den epistemologiske frigørelse (mangfoldiggørelsen af de kognitive strategier, afvisningen af den matematiske metodes privilegium, genopdagelsen af den empiriske beskrivelse og overgangen fra en formel-deduktiv til empirisk-induktiv metode).
- 2) Verdsliggørelsen af hele mennesket og rehabiliteringen af den menneskelige kropslighed (i et opgør med Descartes' dualisme).
- 3) Opdagelsen af det tætte forhold mellem mennesket og dets omgivelser, geografiske som sociale (Nedgangen fra himlen (Gud) til jorden (naturen) og den derpå følgende opprioritering af betydningen af de jordiske betingelser for menneskets væsen).
- 4) De første brud på den eurocentrerede opfattelse af mennesket (Andre civilisationer blev ikke længere anset som blot primitive udgaver af den rigtige, vesterlandske og gudgivne civilisation, men anvendt i komparative analyser for at nå frem til en bredere og mere åben

forståelse af mennesket).

Det historiske aspekt er vigtigt i forståelsen af naturalismen, idet den kan gøre definitionen af begrebet mere rummelig, end den ofte bliver fremstillet. En forståelse af udviklingen gør det muligt at skelne mellem forskellige grader af naturalisme og giver et mere nuanceret billede af det projekt, der ligger bag eventuelle forsøg på at naturalisere det menneskelige subjekt. En historisk forståelse af naturalismen er også med til at belyse udviklingen af naturvidenskaberne som mere og andet end blot en rigid antagonist til humanvidenskaberne. Alt for ofte glemmes naturvidenskabernes ideologiske element, og de reduceres til sterile analyser og hvide laboratoriekåber. Naturvidenskabernes ideologi har sin virkningshistorie og sit sociologiske aspekt, og vil man forstå dem, er det bedst at opfatte dem som "de tavse humaniora. [...] Dels både starter og ender de i modsætning til de fleste andre humaniora med sansningen, som er bedst, når den er tavs" (Christiansen 1980, 6).

Naturalismen blev til som et modsvar på den dominerende opfattelse af verden som statisk og mennesket som væsensforskelligt fra resten af naturen i kraft af dets gudsbilledlighed. Den kristne gud havde skabt mennesket som universets midte, dets herre og omdrejningspunkt. Legitimitetsgrundlaget for den menneskelige eksistens og erkendelse var biblen og traditionen, og enhver, der årvågent søgte at give andre forklaringer ud fra de fem sanser og fornuften, blev irettesat eller, værre endnu, straffet

hårdt for sine hæretiske tendenser. Men den dynamisk-empiriske forståelse af mennesket vandt langsomt frem gennem århundrederne, og i vor tid er forholdet vendt på hovedet, så det nu er den religiøse tolkning, der anses som mistænkelig og referencer til traditionen som reaktionære. I dag er de fleste mennesker i vesten naturalister. Vi opdrages og uddannes til at blive naturalister og har derfor tillid til videnskaben som en væsentlig mulighed for menneskeheds og velfærdens fremgang.

To former for naturalisme

På baggrund af den historiske forståelse af naturalismen er det fordelagtigt at skelne mellem to former for naturalisme: 1) Den metodisk-deskriptive naturalisme og 2) Den spekulativt-reduktionistiske naturalisme. Den metodisk-deskriptive naturalisme (herefter betegnet som MDN) vælger at forklare verden ud fra et kriterium om konsistens og under ledelse af naturvidenskabernes metodologiske kanon. Derudover ser den en forklaringsmæssig fordel ved at forbinde refleksive teorier, forklaringer og perspektiver med naturvidenskabens aktuelle resultater. MDN ser mennesket i dets evolutionære udvikling, som en lille del i en større struktur, men uden at drage hurtige konklusioner om den evolutionære udviklings betydning for det aktuelle menneskes opførsel og bevidsthed.

Den spekulativt-reduktionistiske naturalisme (herefter betegnet SRN) forsøger derimod at reducere alle fænomener, mentale som fysiske, til mere fundamentale og allerede

konsoliderede naturalistiske teorier. SRN bygger på en ontologisk materialisme, der forsøger at eliminere alle entiteter, der ikke lader sig beskrive og forklares ud fra naturvidenskabernes kanon. Dette viser sig tydeligst i forsøget på at naturalisere det menneskelige subjekt. SRN søger at reducere alle mentale fænomener til neurofysiologiske processer ved at argumentere for f.eks. en Identity Theory (bevidsthedens tilstande og processer er identiske med hjernens tilstande og processer) eller en Disappearance Theory. På mange områder falder de to teorier sammen, idet de begge anser de neurofysiologiske processer som det eneste forsvarlige objekt i undersøgelsen af den menneskelige bevidsthed. Dog er Disappearance Theory mere radikal, idet den ikke søger at forstå forholdet mellem det mentale (higher-level fænomener) og det neurologiske (lower-level fænomener), men argumenterer for, at det mentale er en illusion og derfor bør elimineres fra den videnskabelige undersøgelse.

Forskellen på MDN og SRN består i, hvordan de behandler entiteter, som ikke kan forklares ud fra naturvidenskabernes aktuelle metode og teknologiske stadie. Begge argumenterer ud fra et evolutionært-teoretisk udgangspunkt, der ser mennesket som en skrøbelig konstitution af forgængeligt væv indskrevet i et komplekst univers i stadig udvikling, hvis mest forsvarlige tyding er at finde i den naturvidenskabelige metode. Men hvor SRN forsøger at reducere mentale fænomener til konsoliderede fysiske entiteter, så vælger MDN at undersøge mentaletilstande i deres fænomenologiske

manifestation uden at forsøge en reduktion til noget andet. Den forsøger ikke at tvinge en evolutionærpsykologisk fortolkning igennem på områder, hvor den aktuelle forskning ikke er i stand til at give andet end tentative svar og hypoteser. Derudover respekterer den humanvidenskabernes refleksive teorier somkomplementære forklaringsmodeller for det menneskelige subjekt.

I det følgende vil jeg se på forholdet mellem etik og naturalisme. Jeg vil argumentere mod en naturalisering af etikken, der bygger på SRN. Det betyder dog ikke, at jeg argumenterer mod naturalisering generelt.

Min tese er, at en radikal naturalisering af etikken begår den samme grundlæggende fejltagelse, som den kritiserer mere traditionelle, normative etikker for at begå, nemlig at begynde den etiske refleksion med en urokelig overbevisning om menneskets væren og bestemmelse i verden. Jeg opridser og kritiserer begge former for etik, en rent normativ og en rent biologisk, for til sidst at komme med mit eget forslag til en naturalistisk etik

Etik og naturalisme

At spørge til etikken i en naturalistisk forståelse af mennesket er at ramme hovedet på sømmet i den aktuelle diskussion om naturalismens rækkevidde som forklaringsmodel for verden og mennesket. Naturvidenskaberne har igennem det 20. århundrede bevist deres berettigelse som fortolkningsnøgle til det fysiske univers i kraft af den effektive gennemslagskraft, som fortolkningerne har haft på det moderne menneskes

livssyn og levevis. Fysikken og kemien har åbnet op for hidtil ukendte muligheder og bidraget med betydningsfuld indsigt i universets udvikling og opbygning. Humanbiologien har givet os en indsigt i menneskets fysiologiske konstitution, der tidligere var utænkelig og har dermed ændret den generelle opfattelse af det at være menneske. Det er ikke til at komme udenom naturvidenskaberne. De ligger som en grundvold for al anden videnskabelig forskning. En teori, der ikke er bygget på denne grundvold, bliver ikke anset som en seriøs mulighed for samfundets forbedring eller videnskabernes fremme. Heller ikke etikken kan i dag se bort fra naturalismen. Filosoffen John Dewey skrev i 1916: "When there is no intimate organic connection between the methods and materials of knowledge and moral growth, particular lessons and modes of discipline have to be resorted to: knowledge is not integrated into the usual springs of action and the outlook on life, while morals become moralistic – a scheme of separate virtues." (Dewey 2005, 208). På samme måde er det i dag ikke muligt at udvikle en etisk teori uden at tage højde for den aktuelle naturvidenskabelige forskning i det menneskelige subjekt. Hvis den etiske teori forsøger at se bort fra den naturalistiske fortolkning af mennesket, udsætter den sig for den berettigede anklage om at ignorere tilværelsens fysiske realitet og dermed opstille håbløse utopier for det menneskelige samvær. I takt med at den empiriske indsigt i menneskets konstitution vokser i form af psykopatologiske og neurofysiologiske studier i fænomener som følelser,

intentioner og vaner, forekommer de rent normative teorier om den etiske fordring stadig mere verdensfjerne og videnskabeligt uholdbare. En for kraftig adskillelse af det normative og deskriptive niveau er kun skadeligt for den normative teori. På den anden side er den hurtige assimilering af etikken til det naturalistiske verdensbillede af indifferente kausale forbindelser på makroskopisk som mikroskopisk niveau videnskabeligt uholdbar, idet den ikke gør rede for den konstaterede forskel på 'the scientific image' (hvad videnskaben fortæller os om verden og mennesket) og 'the manifest image' (hvordan vi erfarer verden og det at være et menneske).

En hurtig naturalistisk assimilering af etikken gør sig skyldig i at reducere de etiske udsagn og overvejelser til noget andet end det de er, nemlig forskellige fra den kausale forklaring. Som den naturalistiske etikker Simon Blackburn skriver: "Nature itself may be heartless and free of desires, but amongst the creatures it has thrown up are some which are not heartless, and not free of desires" (Blackburn 1998, 50). Skal man lave en etik på et naturalistisk grundlag må man derfor tage sig i vare for at springe til hurtige reduktioner og derimod forsøge at udfinde mulighederne for at forklare etikken's plads i en naturalistisk verdensopfattelse. Men før jeg går til argumentationen for en ikke-reduktionistisk, naturalistisk etik, vil jeg først præsentere to mere radikale former for en etisk teori: 1) En eksklusiv normativ teori og 2) En etisk udgave af SRN.

Den eksklusivt normative vej til

etikken

Den danske teolog og tænker K.E. Løgstrup melder klart ud om forudsætningerne for sin menneskeforståelse: "Vi er i Modsætning til alt andet, hvad der lever paa Jorden, skabt i Guds Billede. Hvem vi er, hvem Mennesket er, ved vi kun i troen på Skaberens. Fordi det at være Menneske er først og sidst at kunne forstaa og kunne tale, men i Forstaaelse og Tale er der Skabelse; der er Guds billedlighed deri" (Løgstrup 1942, 81). Ved at opstille et sådan modsætningsforhold mellem mennesket og resten af jordens levende skabninger, sætter Løgstrup sin etik i modsætning til, hvad naturvidenskaberne fortæller os om den menneskelige natur, nemlig at vi blot er en del af en større fylogenetisk struktur i stadig evolutionær udvikling, der viser, at mennesket kun er gradvist forskelligt (og ikke væsensforskelligt) fra andre levende organismer. Dertil kommer, at Løgstrup placerer sin etik i en retning, som han vælger at definere som den ontologiske tradition. Det er et grundvilkår ved den menneskelige eksistens, som det ikke står til os at ændre, at den ens liv er forviklet med den andens. Den etiske fordring får sit indhold fra denne forvikling "idet den går ud på at drage omsorg for det af den andens liv, som forviklingen prisgiver een" (Løgstrup 1996, 20). Den etiske fordring er ontologisk bestemt, idet det blot gælder om at indse, at menneskelivet er godt, fordi mennesket er den ypperste skabning i en god skabelse. Når vi erfarer tilværelsens ødelæggende ligegyldighed og næstens kyniske ondskab, så skal vi forstå, at det

er menneskets vilje, der ”udnytter den skænkede godhed og lever højt på dens ødelæggelse [...] Men den erkendelse fastholdes kun, om vi ser det i øjnene, at menneskelivet er godt” (Løgstrup 1991, 161-162). Mennesket hos Løgstrup bliver en underlig tvetydig størrelse, idet det er indgivet en natur, som ikke står til at ændres, mens der på samme tid dannes en foranderlig karakter, der skabes af et samspil mellem den enkeltes vilje og samfundets indvirkning. Vi er i vores naturs vold, og vi skal vare os fra at forsøge at omskabe den ved enten opdragelse eller karakterstyrke, hvis vi ikke ønsker, at den skal ende i unatur, der karakteriseres som en bundløs falskhed (Løgstrup 1972, 104-105). Karakteren er som normerne omskiftelig, og et forsøg på at undertrykke sin natur og finde accept for sin karakter eller efterlevelse af normerne er en halsløs illusion. Det eneste, man kan gøre, er at give sin natur råderum, da det i sidste ende alene er på naturen, at man accepteres eller ej (ibid.).

Løgstrup mener ikke, at hans fordring er grebet ud af ingenting, men er overbevist om, at den viser sig ved en fænomenologisk analyse af menneskelivets manifestationer. En analyse af tilliden viser, at det ene menneske altid udleverer sig til det andet menneske i tillid, hvilket kommer klarest til udtryk i den voksnes forhold til barnet. Barnets uforbeholdne tillid kalder omsorgen frem i den voksne, og viser det intersubjektive forholds sande natur på alle planer. (Løgstrup, 1991, 25). Denne uforbeholdne tillid er givet med skabningens godhed som et udtryk for vores natur, en livsytring, der kommer

før al konvention og moral. Forekommer det vanskeligt at få øje på godheden i skabningen, så skyldes det, at vi fæster øjet på den fordærvede viljes udtryk og karakterens skrøbelige konstitution. ”Hvad det gælder om er derfor at gøre sig klart, at hykleriet og livsytringerne ikke ligger på samme plan. De tilhører forskellige lag. Alt hvad der gøres til genstand for afsløring er noget vi selv er skyld i; det er vor egen fornødelse af vort liv”(op. cit., 31).

Det vil i grove træk sige, at mennesket i Løgstrups antropologi består af to distinkte dele: 1) En uforanderlig natur, der er god i overensstemmelse med den guddommelige skabnings godhed og 2) En foranderlig karakter, der ikke må gøre overgreb på den gudgivne natur og ligger som en fedtet fernis over denne. Dog er vores gode natur utrolig skrøbelig, idet den let kan fordrejes til unatur, ja, endda helt gå hen og mangle (Løgstrup 1972, 104), hvilket kan ske ved forkert opdragelse eller det sociale fordærv. Vi skal dog ikke tro, at vi kan genvinde eller pludselig få en natur ved at arbejde med vores forfald eller forsøge at finde det rette spor igen ved at tage stilling til vores sociale karakter eller de normer, som vi lever efter.

Naturen er os givet, og det er den, vi accepteres på. Så kan vi gøre nok så mange krumspring for at forbedre vores karakter ved egne kræfter, det nytter lige meget. Vi er ikke i besiddelse af muligheden for at vinde accept for vores egne gerninger. Vi kan kun stå ved vores natur. ”Sin natur kan man kun give råderum, lade være med at undertrykke den. [...] Så meget livssaligere er det, at det er på sin natur, at man accepteres”

(Løgstrup 1972, 105; jf. Løgstrup 1994, 113-114).

Hvor stiller det så Løgstrups etik? Det kan forekomme paradoksalt, at jeg betegner den som en eksplicit normativ etik, da den netop forekommer at pege på normernes foranderlige karakter og historicitet. Dog skyldes dette hans stærke postulat om skabningens godhed, som han læser ind i sin fænomenologiske analyse af mennesket. Han ser de spontane livsytringer som et uundgåeligt faktum ved det menneskelige samvær. Et faktum, der ikke mister sin styrke ved erfaringen af ondskab og ligeGYldighed, men netop verificeres igennem disse erfaringer, da de anses som fordrejninger af en oprindelig godhed. Det gode medmenneskelige samvær kan nedbrydes ved menneskets vilje, men ikke opbygges ved denne uden gennem en overgivelse til den givne natur. Ethvert forsøg på at grundlægge en moral ved hjælp af etiske overvejelser anses ”at levere erstatningsmotiver til erstatningshandlinger [...] Opøvelsen af en disposition for at få motiveringerne og udøve handlingerne kan derfor ikke finde sted”(Løgstrup 1994, 124-125). Løgstrup arbejder med en norm, en meget stærk gudsgiven norm: Menneskelivet er oprindeligt godt, så overgiv jer til denne godhed, undertryk ikke dens spontanitet – og I vil opleve den leve blandt jer! Det er en norm, der skærer igennem karakterens fedtede fernis, de sociale normers klodsede lapperier og finder frem til det gode menneske, hvis dette altså vælger at åbne sine arme og modtage det i tro på dens ontologiske påstand.

Den rent evolutionærbiologiske vej til etikken

Kort efter anden verdenskrig opstod et nyt fænomen inden for studiet i menneskets kognitive evner: Information-Processing Psychology. Dette bygger på datidens forskning i informationsprocesser, hvor behandling af information kan forstås ud fra en simpel kombination af binary digit (input-output process). Det er fremstillingen af et paradigme for forståelsen af de kognitive processer, der finder sin primære inspirationskilde i tidens matematik og elektronikbehandling. I de første årtier blev det blot anset – og praktiseret – som en spekulativ tese uden egentlig forbindelse til humanbiologien og udgjorde derfor ingen nævneværdig trussel for den mere traditionelle filosofiske og psykologiske fortolkning af bevidstheden. Men i slutningen af tresserne havde teorien udviklet sig til en mere raffineret form, Computational Theory of Mind, hvis modulære forståelse af bevidsthedens processer satte den i tættere forbindelse med den neurofysiologiske forskning. Op igennem halvfjerdserne voksede interessen for denne forskning, indtil den i firserne eksploderede under navnet Cognitive Science, en interdisciplinær retning bestående af psykologi, neurofysiologi, Artificial Intelligence, filosofi og antropologi.

Den computationale forståelse af bevidstheden fik i halvfjerdserne hjælp af den nye evolutionærbiologi, der brød med tidligere tiders skarpe skel mellem biologi og kultur. En ting er menneskets evolutionære udvikling, der har udstyret

mennesket med de fem sanser og en generel evne til at indlære. En helt anden er menneskets kulturelle udvikling, der opererer som en autonom entitet og kan variere fra samfund til samfund (også kaldet SSSM, Standard Social Science Model). Det er to komplementære størrelser, der vel kan arbejde sammen i dannelsen af det menneskelige subjekt, men som for alt i verden ikke må blandes sammen. Under stor harme og foragt forsøgte evolutionærbiologien at argumentere for, at SSSM satte et for skarpt skel mellem biologi og kultur. Kulturen er på mange områder indskrevet i biologien, hvilket betyder at biologien er i stand til at vise, hvor kulturen går fejl. Menneskets genetiske struktur og mentale processer betyder meget mere for, hvordan mennesket opfører sig end SSSM er villig til at indrømme.

Disse to fortolkningsmodeller (kognitionsvidenskaberne og evolutionærbiologien) er i dag gået sammen og tilbyder nu en ny syntetisk forståelse af det menneskelige subjekt. Som Steven Pinker, en af de mest produktive formidlere af denne retning, skriver: "I believe that a psychology of many computational faculties engineered by natural selection is our best hope for a grasp on how the mind works that does justice to its complexity" (Pinker 1999, 58).

Indtil for få år siden var der kun forsket ganske lidt i etik indenfor kognitionsvidenskaberne, men i de sidste par år er der kommet adskillige forslag til en (ofte komplet) revision af etikken ud fra et evolutionært, neurofysiologisk og kognitionsvidenskabeligt grundlag. I 2002 blev der afholdt en stor

interdisciplinær konference i San Francisco, hvis formål var at optegne rammerne, teorien og metoderne for en helt ny forskningsdisciplin med navnet Neuroetik (Marcus 2002; Illes 2006; Levy 2007). Forskningsplanen er at skabe et nyt, mere biologisk funderet, grundlag for etikken. Forventningerne er høje og ublufærdige. Intet mindre end et paradigmeskift står for døren: "the beginnings of a new paradigm in ethics can be seen emerging. Owing to the natural and biological roots of morality, this new approach to ethics may be referred to as 'naturalized ethics', or more simply, 'as neuroethics'" (Churchland 2006: 3). Endelig kan rigtige videnskabsfolk sige noget håndgribeligt om det tågede område, som filosoffer og teologer har plumret til i årtusinder. Og hvis gammeldags etikere skulle komme med kritiske indvendinger, så kan der responderes som den prominente hjerneforsker M. S. Gazzaniga gør det i hans seneste bog *The Ethical Brain*: "No one has told the kids yet there is no Santa Claus" (Gazzaniga 2005: 163).

Jeg vil i dette afsnit forsøge at redegøre for William D. Casebeers forslag til en revision, eftersom hans bog *Natural Ethical Facts* er et led den aktuelle neuroetiske forskning og samtidig et forbilledligt klart eksempel på et gennemført forsøg på at skabe en etik på baggrund af en rigid udgave af SRN. Casebeer siger kort og kontant, at hans forsøg går ud på at forklare "morality as an essentially ecological evolutionary phenomenon" (Casebeer 2003, 110) og kritisere "moral theory, moral practice, and our moral institutions from the combined perspective of the

naturalized ethic and the connectionist approach to cognition” (op. cit., 102). Den konnektionistiske tilgang til bevidstheden er en udgave af den klassiske computationsteori, der anser mentale processer som værende computationale processer defineret igennem syntaktisk specificerede entiteter, der fungerer som repræsentationer af verden (kort sagt, hjernen fungerer som en computer). Meget skematisk beskrevet forsøger den nye konnektionistiske tilgang at forene denne teori med hjernens neurofysiologiske anatomi for at vise, hvorledes vores dømmekraft kan forklares gennem en kompleks proces af neural aktivitet. Casebeer mener, i hans urokkelige tro på den materialistiske ontologi, at det er muligt at naturalisere dømmekraftens funktion og således forandre normative problemer til faktuelle, empiriske opgaver. Ved at forbinde et tilstrækkeligt stort antal af neurale netværk ville man være i stand til at påvise, at jo flere netværk man forbinder i en hvilken som helst organisme, desto mindre bliver forskellen på at lære og dømme. I et rekursivt system, hvor input og output reguleres efter organismens evne til at begå sig i de givne omgivelser, består dømmekraften simpelthen i organismens evne til at skabe de bedste muligheder for dets eksistens i de omgivelser, hvori den befinder sig: ”In a sufficiently complex neural network – exhibiting sufficient recurrence, coping with the world, and interacting with the environment – ‘comportmental’ behavior would arise naturally” (op. cit., 86). Spørgsmålet om, hvordan organismen skal opføre sig, reduceres til et pragmatisk spørgsmål om, hvad der er

bedst for organismens fortsatte eksistens. Derved bliver moralske spørgsmål ikke eksklusivt menneskelige spørgsmål, men er lige relevante for alle organismer på den fylogenetiske skala. Casebeer er da heller ikke sen til at pege på den humanchauvinisme, som normalt præger etiske problemstillinger. Han tilskriver alle organismer en moralsk dømmekraft og inddeler dem i tre kategorier: 1) Minimale moralske agenter (planter, virusser, bakterier og nogle insekter), 2) Standard moralske agenter (nogle insekter og de fleste andre dyr) 3) Robuste moralske agenter (mennesker og måske delfiner og højere primater). Forskellen på de moralske agenter er et spørgsmål om grad og ikke en ontologisk differens. Hvilken kategori organismen falder ind under, kommer an på kompleksiteten i dens struktur. De er alle indskrevet i den samme verden og stillet overfor det samme grundspørgsmål: Hvordan overlever vi på den bedst mulige måde? På baggrund af en radikal forståelse af evolutionærbiologiens mekanismer skriver Casebeer: ”The norms to which cognition is ultimately responsive would be pragmatic ‘fit-functional’ norms” (op. cit., 90), og han argumenterer videre, at moralsk misfortolkning ”can occur because we have constructed a faulty model that does not effectively link the demands of our functional nature to the structure of the world” (op. cit., 93).

Hvilken etik argumenterer Casebeer så for? Han sætter sig selv i forbindelse med både Aristoteles og Dewey, idet han bruger en amputeret Dewey til at fremstille en ugenkendelig Aristoteles. Han slår på begges lidenskabelige interesse i

videnskabelig indsigt og isolerer det pragmatiske element i dem begge for at nå frem til "a robustly naturalized Aristotelian ethic" (op. cit., 49). Denne opdaterede Aristoteles har helt glemt, at han har skrevet den tiende bog i Den Nikomacheiske Etik, hvor han påpeger menneskets paradoksale tilværelse udspændt mellem kontemplation og handling, teori og praksis. Menneskets handlinger bedømmes alene ud fra, om de fremmer oplevelsen af eudaimonia (lykke), som Casebeer præciserer også kan oversættes som "proper functioning" (op. cit., 43). Han frasorterer Deweys vedvarende kritik af en mekanisk filosofi, der ikke reflekterer på forskellen mellem normativt og empirisk (Dewey 2005, 166), mens han lukker øjnene for Aristoteles fine dialektik mellem kontemplation og handling. Han ender op med en etisk realisme, hvor de gode værdier, hvad der fremmer organismens vækst og overlevelse og de dårlige, hvad der hæmmer samme. Det er en etisk funktionalisme, der forstår universet som en stor maskine, hvor hvert led skal fungere til maskinens vedblivende fremgang, og hvis det ikke er i stand til udfylde denne rolle, så vil evolutionens utrættelige hånd lidt efter lidt erstatte det med et andet led. Hans forkærlighed for kognitionsvidenskaberne giver ham et glimrende forbillede for dette univers, idet hans forståelse af universet er at sammenligne med den almene forståelse af en computer: Den skal ikke andet end at fungere godt. Hvad dette 'godt' er, bliver bestemt ud fra det pragmatiske synspunkt, at godt er det, der fungerer. Moores evigt åbne spørgsmål om, hvad er det så, der er godt i, at det fungerer

(Moore 1956, 21), bliver besvaret lakonisk med, at det er godt, at det fungerer, fordi så lever det. Og når Moore derpå igen spørger, hvad er der godt i at leve, så bliver Casebeer nødt til at svare, at det er godt, fordi lever det, så efterlever det evolutionens empiriske normer.

Etik på et naturalistisk grundlag

De to ovenstående eksempler på radikale etiske teorier er kendetegnet ved deres overbevisning om at have udfundet en endegyldig antropologi, hvorpå de kan bygge deres etik. Løgstrup finder garanten for den etiske fordring i den gode gudskabte skabning, hvori mennesket er radikalt forskelligt fra resten af jordens skabninger, mens Casebeer mener at finde et videnskabeligt belæg for sin pragmatisk-funktionelle etik i den evolutionære udvikling, hvor der i forhold til etiske problemstillinger ikke er kvalitativ forskel på en bakterie og et menneske. Antropologien er igen bygget på en stærk ontologi, der gør det muligt påvise menneskets plads i universet og give det klare retningslinier for, hvorledes det skal handle for at blive et godt menneske. Ontologien bliver det arkimediske punkt, hvorfra de begge er i stand til at løfte hele verden og argumentere for kontraintuitive løsninger på etiske problemstillinger. Problemet med stærke ontologiske påstande består i, at de lægger den filosofiske analyse fast i en forudsat struktur, der ikke giver rum for den erfarede verdens differenser og divergerende fortolkninger, og "[t]he philosophical spade becomes by definition the one that is turned on the first shove" (Blackburn 1993,

163). Den filosofiske analyse kan ikke længere begynde med et fundamentalt udgangspunkt, der determinerer den videre analyse. Som det blev nævnt i starten, så bidrog oplysningstiden til den erkendelse, at filosofiske analyser af verden og mennesket ikke længere er mulige alene på grundlag af en spekulativ ontologi og den deraf afledte metodologi, men må inddrage de empiriske videnskaber i deres analyser. Tiden fra anden halvdel af 20. århundrede og frem til nu har mere end nogen anden epoke taget denne tanke til sig og vist, at den filosofiske analyse kun vinder ved at gå i dialog med andre videnskaber. ”Der er ikke tvivl om (hvis værens og sandhedens særkende tænkes således i svage termer), at tanken – i betydningen filosofisk tanke, værens tanke – ikke længere vil være i stand til at gøre krav på den suveræne position, som metafysikken har tildelt den – for det meste med et ideologisk bedrag – overfor politikken og de sociale praksiser” (Vattimo 1995, 26). Det, den italienske filosof Gianni Vattimo mener er, at den filosofiske tanke ikke længere kan forlade sig på dens egen vitalitet og kraft til at opstille faste strukturer for vores bestemmelse af det værende. Det værendes struktur brydes altid indefra af den ubestemmelige væren, der undslipper vores forsøg på en totalitetsforståelse. Det værende er i sit væsen epokebestemt, et produkt af en historisk proces. I dag forekommer det ikke længere muligt at give ét endegyldigt svar på, hvad er væren, men vi må forsøge at tilnærme os en forståelse af det værende på baggrund af denne indstilling til væren.

En naturaliseret etik, som vil bygge på vores aktuelle indsigt i den

menneskelige natur, bliver nødt til at operere med mere ydmyge definitioner end dem, vi finder hos Løgstrup og Casebeer. Vores indsigt i mennesket er skrøbelig og afhænger af de forskellige videnskabers indsigt, og hvis filosofien eller neuroetikken vil forsøge at udarbejde en etik, hvis indhold afspejler denne indsigt, så må den være villig til at lytte og lære, førend den argumenterer. Vi ved ikke, hvad der er menneskets natur, og kan derfor ikke arbejde med en forudbestemt ontologi, men må bruge vores rationelle evner til at finde frem til den bedste løsning. En løsning, der er kontekstbestemt og som er et produkt af en refleksiv analyse af vores givne muligheder, der bedst lader sig udfinde i et samspil mellem de forskellige videnskaber. Hvis vi binder denne analyse op på en etisk realisme, der postulerer et endegyldigt svar på spørgsmålet, om hvad mennesket skal gøre, så begrænser vi selv vores muligheder for at udfolde en etisk analyse.

Et de vigtigste kendetegn ved at leve i informationsalderen er, at vores overvejelser ikke længere kan være lokalt bestemt, det både på geopolitisk og videnskabeligt plan. Vi bliver nødt til at se os selv som individer indlejrede i en global kontekst, hvor vores eksistens afhænger af både humanbiologiske, økologiske og økonomiske forhold. Dette betyder ikke, at vi er tvunget til at reducere førstepersons erfaringer som samvittighed, intentionalitet, begær, frygt, angst, glæde, nydelse osv. til et fysiologisk niveau af komplekse nervetransmissioner mellem synapser, input og output, eller vurdere dem alene på deres pragmatiske effekt i den givne

verden, men blot forstå at disse mentale fænomener må forstås ud fra deres kontekst. Blackburn giver et rammende billede på en sådan etisk refleksion: ”To understand the value of a piece of money it is no good staring at it. It is necessary to understand the processes of human economic behaviour [...] We need the same eye for whole processes of human action and interaction. We need synthesis, not analysis.” (Blackburn 1998, 50). At naturalisere etikken behøver ikke være ensbetydende med at optere for SRN, men kan nøjes med at forstå menneskets evne til at vurdere som en naturlig del af det menneske, som naturvidenskaberne og humanvidenskaberne forsøger at forstå bedre ud fra den rationalitet, som nu engang er disse videnskabers grundlag. MDN giver den etiske refleksion et mere nuanceret grundlag for analysen af den menneskelige handling i form af indsigt i de fysiologiske mekanismer, som ligger til grund for vores mentale liv. Psyko- og neuropatologiske studier i basale følelser som frygt, vrede, apati og sympati kan give os indsigt i det komplekse forhold mellem følelser og fornuft i vores gang fra overvejelse til handling (jf. Damasio 1994, 169-179; Damasio 2003, 140-147; Blackburn 1998, 121-134). En sådan indsigt kan give os mulighed for at undersøge forholdet mellem somatiske reaktioner og de reflekterede reaktioner som valg og beslutning, hvilket giver en bedre forståelse af, hvilke fysiologiske betingelser, der spiller med i vores beslutningsproces. Dette vil igen være med til at nuancere vores forståelse af forholdet mellem frihed og ufrihed. Hvis man med Vattimo tænker værens særkende i svage termer, uden at ville

postulere nogen endegyldig ontologi, så vil det være muligt at bruge de forskellige videnskabers indsigt til at nå frem til en mere videnskabeligt forsvarlig etik. Dette betyder ikke, at man som Steven Pinker (2003) bliver tvunget til at se de sidste 2500 år filosofiske og teologiske refleksion som en benægtelse af den menneskelige natur, men derimod blive i stand til at anvende denne historiske og teoretiske indsigt i en aktuell diskussion om etikken grundlag. Den etiske diskussion bliver ikke undermineret eller reduceret til neurofysiologi af forskningen i andre primaters tegn på etisk opførsel, men kan blive beriget med en indsigt i den evolutionære udvikling af menneskets etiske disposition.

Denne indsigt kan være med til at afmytologisere viljebegrebet og opridses dets muligheder og begrænsninger og derved sætte det ind i en mere klar diskussion om mennesket som et væsen med basale behov. Ved således at betragte den etiske disposition som en naturlig del af menneskets konstitution (om end den også kræver en refleksiv tilgang udover den naturvidenskabelige) vil det også være muligt at forbinde etikken med det pragmatiske: Mennesket som et globalt væsen. Opstiller man et for skarpt skel mellem det normative og det faktiske, så kan man risikere at hæmme en udvikling fra personetik til global etik ved at hænge fast i det traditionelle skel mellem deontologi og utilitarisme. Vi bør ikke blive ved med at stå fast på, at en etik enten kun skal behandle for vores viljesakt eller rette sig mod effekten af denne. Vores erfaring af verden er blevet større og vores viden om menneskets natur klarere. Vi har i

dag indsigt i effekten af vores opførsel på globalt plan og vores humanbiologiske indsigt (de tavsse humaniora) giver os en bedre forståelse af forholdet mellem krop og bevidsthed, handling og vilje. Disse indsigter bør danne grundlag for en filosofisk diskussion af en aktuel etik, hvis den filosofiske analyse af mennesket ikke skal ende med at blive glemt i midten af naturvidenskaberne, der i dag ikke altid er lige så tavse og ydmyge overfor fakta som tidligere.

Litteratur:

- Blackburn, S. (1993): *Essays in Quasi-realism*. Oxford University Press, New York.
- Blackburn, S. (1998): *Ruling Passions. A Theory of Practical Reasoning*. Oxford University Press, New York.
- Casebeer, W. D. (2003): *Natural Ethical Facts. Evolution, Connectionism, and Moral Cognition*. MIT, Cambridge.
- Christiansen, L. (1980): *Naturfilosofi*. G•E•C GAD, København 1980.
- Churchland, P. (2006): 'Moral decision-making and the brain', *Neuroethics: Defining the Issues in Theory, Practice and Policy* (s. 3-16), J. Illes (ed.). Oxford University Press, New York
- Damasio, A. (1994): *Descartes' Error*. Putnam, New York.
- Damasio, A. (2003): *Looking for Spinoza. Joy, Sorrow, and the Feeling Brain*. Hartcourt, Orlando.
- Dewey, J. (2005): *Democracy and Education*. Digireads.com Publishing, Stilwell.
- Gay, G. (1996): *The Enlightenment: The Science of Freedom*. W.W. Norton & Company, New York.
- Gazzaniga, M.S. (2006): *The Ethical Brain. The Science of Our Moral Dilemmas*. Harper Collins Publishers New York.
- Hankins, T.L. (1985): *Science and Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Illes, J. (ed.) (2006): *Neuroethics: Defining the issues in theory, practice, and policy*. Oxford University Press, New York
- Levy, N. (2007): *Neuroethics: Challenges for the 21st Century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Løgstrup, K.E. (1942): *Den erkendelsesteoretiske Konflikt mellem den transcendentalfilosofiske Idealisme og Teologien*, Samlerens Forlag, København.
- Løgstrup, K.E. (1972): *Norm og spontanitet. Etik og politik mellem teknokrati og dilettantpolitik*, Gyldendal, København.
- Løgstrup, K.E. (1991): *Den etiske fordring*, Gyldendal, København.
- Løgstrup, K.E. (1994): *Opgør med Kierkegaard*, Gyldendal, København
- Løgstrup, K.E. (1996): *Etiske begreber og problemer*, Gyldendal, København.
- Marcus, S.J. (ed.) (2002): *Neuroethics: Mapping the Field*. Conference Proceedings. Chicago, Chicago University Press.
- Moore, G.E. (1954): *Principia ethica*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Moravia, S.: (1968): *Il tramonto dell'illuminismo*, Laterza, Milano.
- Moravia, S.: (1970): *La Scienza dell'uomo nel Settecento*, Laterza, Milano.
- Pinker, S. (1999): *How the Mind works*, Penguin Books, London.
- Pinker, S. (2003): *The blank Slate. The Modern Denial of Human Nature*. Penguin Books, London
- Vattimo, G. (1995): 'Dialettica, differenza, pensiero debole', *Il pensiero debole, a cura di Gianni Vattimo e Pier Aldo Rovati*. Feltrinelli, Milano

I artiklen analyseres 'Skyggetanten', fjerde episode af *Matador*, med henblik på at gøre fortolkningens diagrammatiske naturer synlige. På denne måde vil de konservative værdisæt, der portrætteres i denne episode, blive udfoldet og diagrammernes analytiske heuristik diskuteret.

Introduktion

Målet med denne artikel er gennem en diagrammatiske analyse at gå på opdagelse i en episode af tv-serien *Matador*; *Skyggetanten*. Vi vil undersøge nogle af strukturerne for de fundamentale begreber i det danske samfund (en "model of" dansk samfund og på samme tid en "model for", Geertz 1973) og dermed blotlægge grundlaget for *Matadors* effektive greb om mange danskere samt seriens virkning på os. Desuden vil vi udfolde og anvende konceptet peirceanske diagrammer som et værktøj til undersøgelsen af menneskelig kognition og kulturgenstande.

I *Skyggetanten* har fortællingen om Korsbæk nået et brud. De første 3 episoder præsenterede karaktererne og de spirende konflikter mellem dem, hovedsageligt mellem familierne Varnæs (traditionalister og ledende i lokaløkonomien) og Skjern (nyopstartede kapitalister uden bekymring for den allerede eksisterende sociale balance). Nu

præsenteres en ny aktør, Kristen Skjern, der kommer til byen for med sit kendskab til bankforretninger at hjælpe sin bror Mads' butiksvirksomhed.

Selvom der er mange underhistorier og mange indgangsvinkler at tage fat på, får episodens titel og de forventninger, den skaber, os til at tage udgangspunkt i den spirende kærlighedshistorie mellem Kristen og Elisabeth Friis, Hans Christian Varnæs' svigerinde.

Metodologi

Fortolkningen af en episode i en tv-serie er en kompleks beskæftigelse. Vi har allerede opbygget visse forventninger som følge af en samfundsmæssig kontekst, omtaler, andre serier og tidligere episoder. Der er mange semiotiske systemer i spil: billeder, musik, stemmer, klipning etc. Således kan fortolkningen beskrives som en proces, der foregår på baggrund af forskellige relationer og semantiske dimensioner, hvorpå figurer (personerne) opstår i modsætning til hinanden (tradition vs.

innovation), men på samme tid er del af denne baggrund (fokuseringen på penge og økonomiske værdier).

Derfor vil titlen, Skyggetanten, udløse slutninger, der fremkaldes på baggrund af den sociale almene viden, seeren er i besiddelse af (det Eco kalder Encyclopedia, Eco 1979 og 1984) og gennem disse slutninger gøre en konfiguration af visse semantiske træk relevant. Disse træk og deres indbyrdes relationer vil guide de følgende fortolkningshandlinger, og gennem dem kan de blive rekonfigurerede i vores forståelse takket være udviklingen i episoden. Hvert moment i fortolkningen vil blive tolket som en konfiguration af figurer, som deler visse træk og relationer, som er projicerede som et net af antagelser i udvikling efterhånden som det, vi ser på skærmen, udvikler sig.

Diagrammer

Charles Sanders Peirce, en fremtrædende filosof og semiotiker, beskrev allerede en sådan fortolkningsprocedure, mens han arbejdede med matematisk og logisk fornuft. Den er kendt som begrebet *diagrammatisk ræsonnement*.

“By diagrammatic reasoning, I mean reasoning which constructs a diagram according to a precept expressed in general terms, performs experiments upon this diagram, notes their results, assures itself that similar experiments performed upon any diagram constructed according to the same precept would have the same results, and expresses this in general terms.” (Peirce 1976, vol. IV, 47-48)

Denne mekanisme, at lave skemaer som kan manipuleres for at løse problemer, blev senere anerkendt af Peirce som en mere generel semiotisk dynamik målrettet mod at skabe ny viden gennem en “blending” af erkendelse – det “kendelige” diagram – og højere kognition – selve tegneproceduren og de ”eksperimenter”, man lavede på diagrammet (for eksperimentel data, der støtter denne hypotese i ”mental imagery processes”, se også Finke 1989 og 1990). Dette er, hvad vi vil gøre i analysen af 4. episode af Matador, og det er, hvad vi tror, vil ske på den ene eller anden måde i enhver form for fortolkning (for en anvendelse af diagrammer i erkendelse og semantisk processering se også Fusaroli 2007). Vi vil således fortsætte med at tegne eller beskrive forskellige diagrammer, mens vi forklarer de fortløbende momenter i fortolkningen af episoden.

Et diagram er et tegn:

“something which stands to somebody for something in some respect or capacity. It addresses somebody, that is, creates in the mind of that person an equivalent sign or perhaps a more developed sign. That sign which it creates I call the interpretant of the first sign. The sign stands for something, its object. It stands for that object, not in all respects, but in reference to a sort of idea, which I have sometimes called the ground of that object” (Peirce 1935-1958, vol. 2, par. 228).

Dermed er et tegn et moment i en fortløbende fortolkningsproces afhængig af forliggende trin og af de

fortolkningsmæssige restriktioner, der er givet af kognitive og samfundsmæssige strukturer, der allerede er projicerede over på senere fortolkninger og aktioner. Et diagram er en specifik type tegn, der takket være dets særlige ikoniske natur gør os i stand til at vide mere om dets objekt, mens det stadig indeholder visse indexikale og symbolske aspekter. Med andre ord er et diagram det moment af fortolkningen, der repræsenterer noget (ikke nødvendigvis en fysisk ting, indexikalitet), som er konstrueret under brug af konventionelle regler (symbolicitet), men på samme tid tillader det os at vide noget mere end blot dette, som er dets objekt, dvs. noget der ikke indeholder de regler, under hvilke det blev konstrueret (ikonicitet). Dette skyldes, at et diagram som konstitutionel egenskab har mulighed for at blive manipuleret og derved tillade os at erkende noget nyt (mere om dette i Fusaroli 2007, Paolucci in press og Stjernfelt 2007).

Skyggetanten: Titlen som diagram

Episodens titel har stor indflydelse på fortolkningen af episoden (se også Genette 1987 om bøger og Zeki 1999 om kubistiske malerier). "Skygge-tanten" er en usædvanlig nominal sammensætning på dansk. Strukturen af sammensætningen "XY" ["skyggetanten"] er en konstruktion, der tilskynder seeren til at tilpasse meningen af X ["skygge"] til et område i en semantisk ramme fremkaldt af Y["tanten"] (Bundgaard, Stjernfelt og Østergaard 2006, p. 11).

I Politikens Nudanske Ordbog 1998

defineres SKYGGE som:

skygge [sgyg] subst. -n, -r, -rne
relativt mørke pga. fravær af direkte lys
(haven lå hen i skygge • sidde i skyggen •
søge ind i skyggen • der var 25° i skyggen
e halvskygge)

en mørk form der kastes på en overflade
fordi en genstand afskærer lyskilden (solen
kastede lange skygger • de sad i træets
skygge • skyggebillede • skyggeboksning
• skyggespil)

en mørk rand under øjnene = RAND
(han havde mørke skygger under øjnene)
en kant på en hat der går ud over panden,
således at den skygger for øjnene (hatten
havde en bred skygge)

ikke skygge af ngt ikke antydning af
noget (der er ikke skygge af forskel)
kaste skygge over ngt forårsage en trykket
stemning (konkursen kastede en skygge
over hans sidste leveår)

stå i skyggen af ngt ikke blive lagt mærke
til fordi en anden dominerer billedet (han
stod i skyggen af sin berømte bror)

være en skygge af; ikke længere være den
man var (hun er en skygge af sin fordums
skønhed • efter sygdommen er han kun
en skygge af sig selv)

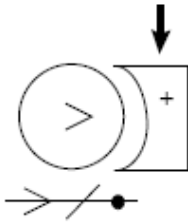
i skyggen i fængsel (han har tilbragt et
halvt år i skyggen)

! ¹ et fællesnordisk ord svarende til
oldislandsk skuggi; egl. vist 'noget
overdækket'

Dette sæt af definitioner viser os
forskellige fænomener: fraværet af lys,
den specifikke form der afspejler et objekt,
blokerer lyset, skygger under øjnene,
skyggen på en hat, en eksistentiel position
i skyggen af nogen eller at være en skygge
af sig selv samt fængsling. En mulig

indgangsvinkel er at finde en fælles indre struktur “core structure”, en bogstavelig mening, der kan bruges abstrakt i nye kontekster. I dette tilfælde kan vi finde en tilstand af fravær, forårsaget af noget der blokerer for lyset.

Leonard Talmy har udviklet en “force dynamics”-model, hvori han forsøger at detaljere “how entities interact with respect to force” (Talmy 2000, p. 409.), en kraft der fx kan være fysisk eller mental. Vi kan altså repræsentere tilstanden således

Figur 1. Force dynamics schema

Motivdiagrammernes natur er allerede kommet op til overfladen: Ikke kun forskellige manipulationer og dermed forskellige fokus er mulige, men også forskellige blandinger. Skyldes tantens afsavn afstanden til moderen? Eller snarere ubalancen mellem tanten og moderen? Eller skyldes forhindringen barnets fødsel eller måske sociale restriktioner? Blandingen er ustabil, de to motiver bliver ved med at glide fra hinanden, selvom nogle elementer er mere stabile end andre. Den tidligere repræsentation er blot en af mulighederne.

Hvad vi har, når vi ser på titlen ”skyggetanten”, er altså en (eller flere)

semantisk graf; et diagram hvori vi kan eksperimentere, hvor vi kan opdage de forskellige relationer og den måde, de modulerer sig selv i en anden kontekst. Allerede i konstruktionen af den semantiske graf arbejdede vi ud fra Encyclopedia, med abduktiv ræsonnement, med antagelser (hvad Peirce kalder Symbolicitet). Når vi spørger os selv, “hvad hvis?” og forsøger at gætte, hvad denne titel skal betyde, går vi som seere videre til diagrammatisk at fortolke og bevidst eller ubevidst at skabe meningsstrukturer. Vi ved dermed allerede noget mere (ikonicitet); vi ser nye potentialer.

Hvad kan man så udlede af dette? Titlen giver os nogle ledetråde til en bestemt opmærksomhed på specifikke elementer og yderligere fortolkninger af episoden. Sociale værdier fremhæves, især de familierelaterede. En individuel historie med disse værdier i baggrunden vil antageligt blive fortalt om en position, der pga. afhængighed af familien er negativt konnoteret. En kamp mellem kræfter, der placerer eller fastholder ”tantens” i ”skyggen”, vil blive præsenteret for os.

Vi vil påstå, at seeren bevidst fortsætter til en sådan analyse, men at man på denne måde kan lave en model for den fortolkningsproces, der i vid udstrækning foregår underbevidst. Hvad vi beskriver, er et forsøg på at rekonstruere den objektive komponent i oplevelsen af at se 4. episode af Matador. Hos et dansk publikum vil hver enkelt seer have en meget mere kompleks oplevelse fyldt af personlige konnotationer og erfaringer.

Vi mener dog, at det er muligt at definere et fælles grundlag for, hvad der sandsynligvis er det intersubjektive skelet for denne oplevelse.

Hvad sker der i episoden?

I henhold til den analytiske ramme vi har sat, vil vi i det nedenstående skitsere den del af udviklingen i kærlighedshistorien, der har med opståede semantiske konfigurationer samt udviklingen i de interpretative processer at gøre.

Kristen

Kristen er Mads Skjerns bror, ankommet til Korsbæk Station præcis som Mads. Han er flyttet til byen for, i kraft af sin bankuddannelse, at hjælpe Mads med hans forretninger. Kristens figur bliver hurtigt hevet ind i et netværk af relationer, der definerer hans træk. Konfigurationen af disse træk vil vise sig i de steder, han opsøger (fx Postgaarden, som er forbundet med sociale aktiviteter, kunst og fritid) samt i hans opførsel, hvor han søger efter mere end blot eksterne værdier som penge og religion.

Elisabeths situation er på mange måder en parallel til Kristens. Hun er sin søsters hjælper i søgen efter dennes eget liv. I sin fortid var Elisabeth forelsket i en musiker, et forhold som familien grundet musikerens sociale status satte sig imod. Dermed blev Elisabeths rolle som "skyggetante" cementeret, da hun ikke har fået muligheden for at udtrykke sig i en rolle i en egen familie. Samtidig vil Elisabeth, i kraft af at have en så

"bemærkelsesværdig" søster som Maude, være henvist til at leve i dennes skygge.

Og der blev lys

Postgaarden lægger scene til den første kontakt mellem Kristen og Elisabeth, og er det sted, hvor de semantiske former, vi beskriver, vil tage udgangspunkt. En velgørenhedsauktion finder sted samme dag, som Kristen flytter ind. Elisabeth, der har spillet på auktionen, må tage tidligt hjem, da Maude får et ildebefindende grundet omstændigheder omkring salget af hendes maleri. Elisabeth træder her lidt i forgrunden og fascinerer Kristen, der fra restauranten ser søstrene, da de tager hjem. En første afgang fra hendes "skyggetante"-rolle åbnes. Mens Elisabeths rolle stadig bestemmes af hendes aktantiske position, åbner Kristens nysgerrige blik muligheden for nye relationer. Deres første egentlige møde vil finde sted på samme sted, nemlig Postgaarden, under en sangaften med en lidt talentfuld sangerinde.

Elisabeth sidder alene, hendes privatsfære synliggjort af hendes håndtaske på stolen ved siden af. Da hun tager tasken for at læse aftenens program, griber Kristen øjeblikket og sætter sig på stolen. Vi ser Elisabeths ansigt overrasket og lidt intimideret, da hun vil lægge tasken tilbage, men opdager at pladsen nu er taget. Kristen invaderer hendes "rum", og gennem dette brud på konventionerne rører han hende.

Vinklen på situationen ændres af Kristen, som bevidst lader som om, hun gav ham tasken med vilje og accepterer den med et smil (00:24:16 "Tak. Jeg vil

da gerne holde den for Dem”). På denne måde bliver det Elisabeth, der invaderer Kristens privatsfære og trænger sig ind på ham med tasken. Den omvendning er et todelt forsøg: På den ene side på at omvende den følelsesmæssige konnotation fra intimidering til accept, på den anden på at tilføre en ironisk konnotation.

Men denne strategi virker ikke umiddelbart på Elisabeth. Sociale konventioner brydes ikke så let. Den lettere negative konnotation opretholdes af følelsen af social krænkelse (“Det må De meget undskyldte”), det er ikke umiddelbart acceptabelt at invadere den private sfære, så hun undskylder. Hvad Kristen gør er faktisk at forsøge at fjerne presset om social bedømmelse og restriktioner fra Elisabeth. Han muliggør en ny position i et nyt net af relationer. Han lader hende bevæge sig frit. Det sociale og gammelkendte net er dog stadig mere udtalt og kraftigt end dette nye.

Sangen begynder, og kameraet fokuserer på sangerinden, men udvider billedrammen til publikum, der statisk lytter. I det næste billede ser man Elisabeth og Kristen på samme niveau i deres betragtning af scenen og sammenligner deres udtryk. Det er som om, billedrammen også er rammen for mulige relationer. Kristens neutrale udtryk skifter fra skepsis til ironi og senere morskab, mens kameraet bevæger sig frem og tilbage mellem hans ansigt og hans udsigt til scenen. Kristen forstærker sine følelser ved at læne sig tilbage med krydsede arme. Denne nye stilling lukker

ham ude fra forestillingen og skaber derved en kritisk distance. I stedet for en komplet kropslig accept af hvad der foregår på scenen (hvilket ville antyde, at han var følelsesmæssigt involveret), bruger han nu kun syn og hørelse, der er socialt mere forbundne med fornuften (jf. metaforen “Knowing is Seeing” i Lakoff og Johnson 1980, 1999).

Kristen søger i Elisabeths blik efter en vis “meddelagtighed”, men hun sidder stadig opslugt af koncerten. Ikke nødvendigvis værdsættende, men hun skaber heller ikke hverken en distance eller en åbenlys bedømmelse.

Efter et skift i billedet (i hvilken den ironiske isotopi fortsætter) ser vi igen Elisabeth og Kristen. Elisabeth udviser nu en vis indignation over Kristens fornøjede udtryk. Vi har her to semantiske konfigurationer, der bryder balancen. Først er der sangerinden i et rum, der domineres af social bedømmelse. Hun søger efter bifaldet, og forventer det faktisk i en sådan grad, at hun tilsyneladende ikke ænser, at ikke alle falder i svime over hendes sangtalent. Således bliver hun nærmest en karikatur på en optrædende. Den anden konfiguration udløses af en særlig høj (både i tone og volume) tone fra sangerinden. Kristen ser nærmest skræmt ud. Lyden trænger gennem hans objektivitet, og han kan ikke afholde sig fra at grine åbenlyst. Elisabeths indignation skifter langsomt til morskab; Kristen berører hende, idet han søger hendes blik for at skabe kontakt, ler, og hun ler med ham. Dette er et kraftigt emotionelt og socialt skub. Emotionelt da latter er højst smittende, socialt da ikke at le med ham ville være en

uhøflig distancering.

Fortolkningen af denne scene styres af de tidligere diagrammer, hvori vi kan se de sociale restriktioner, der afholder Elisabeth fra at handle, lige meget hvad hun gerne vil. Kristen skubber hende til at ændre dette, hvilket lykkes takket være de semantiske konfigurationer, omgivelserne udløser. Her er det særlig interessant at se, hvordan Kristen, for at befri Elisabeth fra sociale forventninger, benytter sig af netop sociale forventninger (den sociale forventning om at latter besvares). Endnu engang er han i stand til at ændre perspektivet og vende relationerne rundt.

En invaderende hånd

Men bevægelserne i den semantiske konfiguration er ikke færdige. Kristen og Elisabeth "flygter" i en pause til Postgaardens restaurant. Billedrammen bliver igen brugt i henhold til et perspektiv, der er eksternt i forhold til personerne, men på subjektiv vis fokuserer og bevæger rammen sig mod dem i vigtige øjeblikke. Elisabeth og Kristen er i samme billedramme, tæt på hinanden klar til ny interaktion

Elisabeth fremkalder igen den sociale bedømmelse ved at kommentere deres morskab over forestillingen ("Det er det ondeste, man kan gøre") for at kunne trække på ydre kræfter til at forme deres relation og hendes opførsel. Men det er et svagt forsøg, da hendes ansigtsudtryk afslører hendes morskab. Kristens reaktion er ironisk (00:27:42 "At sidde her og drikke kaffe sammen?"). Som før genskaber Kristen de sociale forventninger fra et mere alment socialt plan til det personlige niveau af små

glæder og selvopfyldelse.

Ved at skabe latter er Kristen i stand til at mindske afstanden mellem ham og Elisabeth og derved styrke relationen mellem dem. Dette styrkes af hans næste træk. Han lægger sin hånd over hendes, en stadig kraftigere indtrængen i hendes privatsfære. Igen viser Elisabeths ansigtsudtryk en tilbagetrækning, men hun fjerner ikke sin hånd. Igen for at mindske styrken af hans indtrængen fremstiller Kristen en situation, hvori Elisabeth og ikke han selv er den stærke part: "...fra jeg så Dem første gang, var der noget, der sagde mig, at De var bemærkelsesværdig". Desuden er dette en spejlvending af de forhold, der placerer Elisabeth i skyggen. Maude er i lyset; hun er normalt den bemærkelsesværdige. Spejlvendingen fungerer. Vi begynder at se et gentaget skema i Kristens fremgangsmåde. Et skema i hvilket en balance, en mediering, en vigtig afstandstagen fra ekstremerne opnås gennem spejlvendinger og omstillinger (en strategi, der også er typisk for myter analyseret af Levi-Strauss 1976).

Men eksperimenter på diagrammerne fortsætter. Gennem Hr. Schwanns (medejer af den anden manufakturhandel) tilsynekomst kommer de sociale bånd op til overfladen igen. Ved at hilse på Elisabeth er han sikker på at blive bemærket og gør parret opmærksomme på, at de er ude i offentligheden. Herved er Hr. Schwann en direkte repræsentant for Korsbæks sladrende borgere og en kropsliggørelse af den sociale bedømmelse.

Elisabeth trækker hånden til sig og er igen opmærksom på, hvordan hun tager sig ud for offentligheden.

Uden at gå i detaljer kan vi se, hvordan Kristens strategi gentager sig. Han laver sjov med Hr. Schwann (00:28:36 “Hvem er den underlige, lille mand?”) og skaber derved et ironisk perspektiv på den altid tilstedeværende bedømmelse. De sociale restriktioner svækkes. At Kristen har succes med at afvise dette ”sociale angreb” neutraliserer den trussel, Hr. Schwann udgør, også for seeren. Selvom han i virkelighedens verden sikkert ville have spredt sladder, bliver han på skærmen blot til en harmløs, lille underlig mand.

Hr. Schwanns entre har desuden den konsekvens, at Kristens identitet bliver kendt. (00:28:46 “Jeg troede, den store manufakturhandel var min brors”). Hr. Schwanns rolle som en kropsliggørelse af de sociale restriktioner styrkes; Kristen og Elisabeth kan ikke fortsætte i det skjulte. De er nødt til at tænke på deres sociale roller, der kommer til udtryk i deres navne.

Dynamikken i tilbagetrækningen og omvendingen af socialt pres gentages. De sociale restriktioner bliver udtrykt i to elementer. På den ene side den indre modstand, Elisabeth føler ved at sidde sammen med et medlem af en socialt marginaliseret familie. På den anden klokken, der fortæller publikum, at det er på tide at vende tilbage til anden del af koncerten. Kristens ironiske kommentar: (00:29 ”Hvorfor skulle vi dog udsætte os for flere lidelser?”) får hende dog til at blive i restauranten med ham. Hun nægter altså derved at lade sig styre af udefrakommende sociale kræfter. På denne måde tilbyder Kristen et alternativ (behagelig samtale og opmærksomhed) til at skulle følge de sociale forventninger,

der er forbundet med at gå tilbage til den ubehagelige optræden.

Dans i gaden

Kurmageriet fortsætter i en tredje scene, der viser Kristen og Elisabeth komme gående gennem Korsbæks gader. De når døren til Varnæs’ hus, hvor Elisabeth skal ind. Fra et vindue tæt ved strømmer der musik, og hvor Kristen indtil nu har været en invaderende kraft, beder han nu høfligt om en første dans: (00:29:28) “Må jeg have lov?”

De sociale restriktioner synes at være skubbet til side, og da de siger godnat efter dansen, er det med fornavn. En ny del af den semantiske konfiguration er blevet opbygget, hvilket skubber den tidligere i baggrunden.

Hvad der synes at være en lykkelig aften giver plads til en gentagelse af de sociale restriktioner. Senere bliver den semantiske konfiguration, vist i diagrammerne, gentaget, da Elisabeth spiser alene med børnene 00:30. Hun har fået et glimt af, hvad hendes liv kunne være, med Kristen. Alligevel sidder hun nu hjemme med en andens familie. Oven i købet kommer Hans Christian ind i spisestuen med Maude, mens han synger den sang, Elisabeth og Kristen dansede til i gaden. For en kort stund var Elisabeth i lyset. Hun var “bemærkelsesværdig”, nu er dette igen kun en skygge for hende (endnu en variant af diagrammet). Maude er igen den, der er ude i lyset.

Elisabeth er tydeligvis berørt af denne scene, og hun ser med et sit liv i et nyt lys. Et simpelt uheld, at Ulrik (HC og Maudes søn) spilder saftevand på bordet, sætter hendes aften i skarp kontrast til det

liv, hun ser Maude og Hans Christian leve. Scenen skifter igen, da telefonen ringer, en anden invasion: Kristen.

Kristen og Elisabeth går i biografen, og igen tager han hendes hånd. Igen synes der at være blevet skabt en balance, og vi ser parret gå lykkelige gennem parken, mens seriens tema spiller i baggrunden. Imidlertid bliver de set, og de sociale forhindringer bliver igen sat i fokus, da familien modsætter sig. Episoden slutter, da Elisabeth genetablerer distancen på grund af mistanken om Kristens åger-virksomhed.

Konklusion

Mens disse semantiske former fortsætter med at lede til nye og med at blive moduleret, som episoden forløber, kan man her drage visse konklusioner. Artiklen udfolder fortolkningen af denne episodes diagrammatiske natur. Ved at bruge slutninger baseret på titlen og "Encyclopaedia" kan man tegne et foreløbigt diagram, en kombination af dets nominale komponenters to "motiver"; et ustabil netværk af semantiske træk og meningsfulde relationer. Man kan derved vise, hvordan dette guider de efterfølgende tolkninger. Diagrammet er en modellering af den forberedende effekt, titlen har på den måde, vi ser episoden og ved at tegne det, kan vi eksperimentere med titlen og vise, hvordan forskellige læsninger og aktualiseringer er mulige. Ved at se på nogle øjeblikke i Kristen og Elisabeths kærlighedshistorie kan vi se, hvordan disse semantiske konfigurationer bliver projiceret og genskabt, som episoden skrider frem. I denne proces bliver et

felt i udvikling, en arena for sociale værdier åbenlys, mens den viser kampen mellem sociale restriktioner og personlig realisering, fx mellem musik, som personlig nydelse og musik, som en social aktivitet.

Konfigurationen af de fremkomne værdier i slutningen af episoden er fornuftsbaseret. Man kan søge efter personlig realisering og tilfredsstillelse, men man er stadig nødt til at bevæge sig i det net af restriktioner, samfundet opbygger. At arbejde imod det vil højst sandsynlig medføre friktioner og ulykker i det lange løb. I senere episoder kan vi endda se, hvordan det i flere tilfælde er nødvendigt at bryde ud af lokalsamfundet Korsbæk for at finde den personlige lykke. Kristen og Elisabeth flytter til København, andre må flytte til udlandet eller finde fristeder skjult for offentligheden.

Litteratur:

- Bundgaard, Peer; Stjernfelt, Frederik; Østergaard, Svend (2006): 'Water Proof Fire Stations? Conceptual schemata and cognitive operations involved in compound formation', *Semiotica* 161-1/4 (2006), pp. 363-393.
- Cadiot, Pierre and Visetti, Yves-Marie (2001) : *Pour une théorie des formes sémantiques. Motifs, profils, thèmes*, PUF.
- Croft, William and Cruse, D. Alan (2004): *Cognitive linguistics*, Cambridge University Press.
- Eco, Umberto (1979): *Lector in Fabula*, Bompiani.
- Eco, Umberto (1984): *Semiotica e filosofia del linguaggio*, Einaudi.
- Finke, R. A. (1989): *Principles of Mental Imagery*, MIT Press.
- Finke R. A. (1990): *Creative Imagery Discoveries and Inventions in Visualisation*, Lawrence Erlbaum Associates.
- Fusaroli, Riccardo (2007): *Percepire il senso. Percezione*

semantica, diagrammi peirceani e pratiche percettive, MA Thesis, University of Bologna.

Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, Hutchinson.

Genette, Gérard (1987): *Seuils*, Seuil.

Koffka, Kurt (1935): *Principles of Gestalt Psychology*, Harcourt.

Levi-Strauss, Claude (1976): *The story of Adiswal*, in *Structural Anthropology 2*, Penguin.

Paolucci, Claudio (ĩ tryk): 'Peirce and the image. Logical images, diagrams, iconism, schematism and semi-symbolism', *Semiotica*, Mouton.

Peirce, Charles Sanders (1976): *The New Elements of Mathematics* by Charles S. Peirce, edited by C. Eisele, voll. I –IV, The Hague.

Peirce, Charles Sanders (1935-1958): *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, voll. I – VI* edited by C. Hartshorne and P. Weiss, 1931-1935, voll. VII – VIII edited by A.W. Burks, 1958, Belknap Press.

Rastier, Francois (2001): *Arts et sciences du texte*, PUF.

Stjernfelt, Frederik (2007): *Diagrammatology*, Springer-Verlag.

Talmy, Leonard (2000): *Toward a cognitive semantics, vol. 1*, MIT Press.

Tomasello, Michael (2003): *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*, Harvard University Press.

Zeki, Semir (1999): *Inner Vision: an exploration of Art and the Brain*, Oxford University Press.

Hold dig orienteret
indenfor et bredt idéhistorisk felt

Abonnér på SLAGMARK

Siden 1983 er SLAGMARK udkommet med forskellige og bredt favnende emner. Man har kunnet læse om Nietzsche, Beck, Arendt, Spinoza, Heidegger, Hegel, Gadamer, Wittgenstein, Løgstrup og mange andre. Flere af numrene er for længst udsolgt og stadig meget efterspurgt.

Vi har netop nu et specialtilbud på abonnementer for studerende ved Institut for Filosofi og Idéhistorie. Normalpris for 4 numre er 500 kr.:

Rabatpris for studerende: 350 kr.

bestilling på

www.SLAGMARK.dk

Husk at skrive i "kommentar" at du er studerende og oplys dit årskortsnummer. Efter hver udgivelse vil du modtage en mail med oplysninger om, hvor det nye nummer kan afhentes mod fremvisning af studiekort.

Giorgio Agamben	s 95	Qu'est-ce qu'un dispositif?
David Bloch	s 96	Aristoteles om hukommelse og Aristoteles: Om filblivelse og tilintægrelse
Alain Badiou	s 99	Grundrids af metapolitikken
Anita Holm Riis	s 100	Kulturrådets hermeneutik
Carsten Bagge Laustsen & Jesper Myrup (red)	s 101	Magtens tænkere - Politisk teori fra Machiavelli til Honneth
Jacques Ranciere	s 103	Den Uvidende Lærer
Bertrand Russell	s 106	Hvorfor jeg ikke er kristen
Mikkel Thorup, Hans-Jørgen Schanz & Medhi Mozaffari	s 108	Totalitarisme - Venskab og fjendskab
Rasmus Willing	s 110	Til forsvar for kritikken

tidsskriftreview

Slagmark - Tidsskrift for Idéhistorie	s 110	Nr. 48: Begrebshistorie
---------------------------------------	-------	-------------------------

Hvad er et dispositiv?

Giorgio Agamben: Qu'est-ce qu'un dispositif?, Éditions Payot & Rivages, Paris 2007, 50 sider, 4,75 €

Michel Foucaults begrebsapparat hargennem en efterhånden lang årrække været en fast del af det akademiske liv. Især hans tidlige diskursanalytik har fundet anvendelse og givet anledning til adskillige derivater af mere eller mindre genkendelig art. De seneste år har opmærksomheden i stigende grad vendt sig mod en anden del af forfatterskabet, der udfolder sig omkring begrebet dispositiv. Agambens lille bog, der kom på fransk tidligere på året, har en begrebslig afklaring af Foucaults dispositivbegreb som ærinde. Det er der gode grunde til. Foucault var netop ikke teoretiker, men analytiker, hvilket gjorde, at hans begreber ofte ændrede betydning i løbet af årene og i øvrigt ofte blev benyttet på forskellige analytiske niveauer. Det kan være årsagen til, at Agamben vælger en genealogisk tilgang til sit begrebsafklarende projekt. Han sporer dispositivets oprindelse i Foucaults eget projekt og hos hans forgængere. Genealogien forbliver i den ganske korte bog en skitse, men fungerer udmærket. Det første spor kommer fra Hegel og Hippolite, fra hvilke Foucault arver begrebet positivitet: "Une religion positive implique des sentiments qui sont plus ou moins imprimés par contrainte dans les âmes ; des actions qui sont l'effet d'un commandement et le résultat d'une obéissance et sont accomplies sans intérêt direct" (s. 13-14), som Hegel skriver. Positivitet strukturerer og styrer det levende med regler, riter og institutioner.

Når begrebet dispositiv imidlertid bliver bærende for Foucaults projekt, skyldes det begrebets teknologiske konnotationer. Disse læser Agamben frem i en genealogisk analyse af den teologiske økonomi: "Le terme latin, dispositio, dont derivé notre terme « dispositif », finit donc par se charger de toutes les complications sémantiques de l'oikonomia théologique" (s. 26). Med disse to genealogiske spor, den hegelianske positivitet og den teologiske økonomi, er Agamben klar med sin begrebslige præcision af dispositivet: "Le lien qui rassemble tous ces termes est le renvoi à une économie, c'est-à-dire à un ensemble de praxis, de savoirs, de mesures, d'institutions dont le but est de gérer, de gouverner, de contrôler et d'orienter – on un sens qui se veut utile – les comportements, les gestes et les pensées des hommes" (s. 28). Dispositivet er altså et samlebegreb for den strategiske styring af det levende. Herved produceres subjekter, der er underlagt dispositivets mekanismer. I kølvandet på den genealogiske begrebsafklaring udfolder Agamben en kritik af det modernes dispositiver. Hvor der som regel med dispositivet følger en aktiv subjektivering, er de moderne dispositiver passiviserende. Den teknologiske økonomi reducerer dispositiverne til at være et spørgsmål om korrekt brug. Den tendens ser Agamben i brugen af den moderne teknologi: fra mobiltelefoner og fjernbetjening til den biometriske analyse, der i scanningen af øjne eller ansigtstræk præcist og hurtigt kan identificere den farlige terrorist, men som Agamben tørt bemærker: "Aux yeux de l'autorité (et peut-être a-t-elle raison), rien ne ressemble autant à un terroriste qu'un homme ordinaire" (s. 48-49).

Af samme årsag betyder den øgede brug af teknologiske hjælpemidler en indsvingning af dispositiver i alle dele af vores liv. Nok er det moderne menneske den mest velafrettede og docile udgave af homo sapiens, der endnu er set, men vi kontrolleres og styres af stadig mere omfattende og pedantiske dispositiver, der i praksis virker desubjektiverende. Agambens bog er et fint bidrag til forståelsen af Foucault. Den genealogiske metode bidrager virkelig til dispositivbegrebet. Det giver nye og ganske interessante perspektiver på Foucaults begrebsverden, som sagtens kunne tåle nærmere udforskning. Bogen lider sine steder lidt under sin skitseform og skal også ses som et biprodukt af Agambens eget projekt. Desuden virker Agamben lidt uklar i sin egen anvendelse af begrebet. Dispositivet er hos Foucault et samlebegreb for en foretrukken strategi. Begrebet har her et superstrukturelt niveau. Det disciplinære dispositiv er således en samlebetegnelse for den strategiske konjunktur, der udfoldes i hovedværket *Surveiller et Punir*. Det disciplinære dispositiv viser sig som konkrete teknologier i fængselsvæsen, skolen, militæret. Hvor Foucaults dispositivbegreb oscillerer mellem den konkrete teknologi og den strategiske superstrukturelle pol, har Agamben en generel slagside mod det teknologiske. Han taler således om ”le dispositif du « téléphone portable »” (s. 44) og andre konkrete dispositiver, der styrer og kontrollerer menneskets ageren i det moderne. For Agamben er dispositivernes mangfoldighed og deres indsvingning i alle livets modi det faktiske problem. Et enkelt sted antydes dog et superstrukturelt niveau som samlebetegnelse for dispositivernes dominans over det

moderne menneskeliv. Agamben kalder det: ”dispositif médiatique” (s. 46). Niveauet udfoldes ikke i den lille bog, hvilket er en mangel. Ikke desto mindre har Agamben skrevet et væsentligt bidrag til forståelsen af Foucaults værk med sin genealogiske analyse af dispositivbegrebet. Hans forsøg på en begrebslig præcisering er relevant og velkommen.

Af Mikkel Jarle Christensen

Husk Aristoteles!

David Bloch: *Aristoteles om bukommelse – en oversættelse af Om bukommelse og genkaldelse med indledning og kommentar*. Museum Tusulanums Forlag, Viborg 2007, 104 sider, 148 kr.

David Bloch: *Aristoteles: Om Tilblivelse og Tilintetgørelse*, Museum Tusulanums Forlag, Gylling 2004, 208 sider, 198 kr.

Ved første øjekast synes proportionerne måske lidt skæve: David Blochs *Aristoteles om bukommelse* fra Museum Tusulanums Forlag indeholder, ud af sit samlede sidetal på 104, kun 12 siders tekst af Aristoteles selv – i sandhed ikke megen ”primærtekst” for pengene. Asymmetrien retfærdiggøres dog af tvende forhold: For det første kræver antikke tekster (og måske især de filosofiske) simpelthen en grundig introduktion og et omfattende noteapparat. Både sprog, stil og emne er ofte så fremmedartede for en moderne læser, at både en kyndig indføring og løbende vejledning er helt essentiel for forståelsen. For det andet er der i dette tilfælde ikke bare tale om en nyoversættelse,

men også om en nyfortolkning af Aristoteles' værk; en omstændighed, der selvsagt fordrer en omfattende argumentation i både indledning og noter, men også gør udgivelsen til mere end blot en præsentation af Aristoteles' tekst.

Blochs nye bidrag til forståelsen af det lille skrift består således i en tolkning af Aristoteles' brug af de centrale begreber "hukommelse" og "at huske", som adskiller sig væsentligt fra den traditionelle: De skal ikke som i moderne psykologi forstås som hhv. en dispositionel evne og en mental proces, men som to ord for samme sjælelige tilstand. Denne tilstand hører til i den sansende del af sjælen, og hukommelse er da også en form for sansning, for ligesom "forestillingsevnen" har den et "indre billede" som sit objekt. Men mens "forestillingsevnen" opfatter sit billede som selvberørende, et "noget i sig selv" uden ydre reference, ser hukommelsen dette billede som en "gengivelse", et billede af fortiden. Forskellen ligger således ikke i de to evners genstande, men i den måde, hvorpå de de forholder sig til disse genstande, i betragtningmåden. Bloch argumenterer for, at Aristoteles' hukommelsesbegreb ikke dækker over mere end blot denne passive opfattelse af et indre billede som en "gengivelse". Ledet af et mere eller mindre bevidst ønske om at kunne finde spor af Aristoteles i moderne teorier om hukommelse, har alle hidtidige fortolkere af *Om hukommelse* forstået begrebet for bredt og tilladt det at inkludere et "bevarende" aspekt: et oprindeligt sansindtryk, som gemmes i sjælen og aktiveres ved "husken". Med afsæt i en filologisk distinktion mellem de to begreber "at huske" og "at erindre" viser Bloch, at en sådan "bred"

tolkning af hukommelsesbegrebet ikke er i overensstemmelse med Aristoteles' egen forståelse, og at vi derfor må acceptere, at denne simpelthen er væsensforskellig fra vores egen.

Det er netop sidstnævnte indsigt, som, ifølge Bloch, kan gøre *Om hukommelse* interessant for andre end psykologihistorikere. Aristoteles' søgen efter en snæver, men præcis og brugbar definition af et bestemt begreb giver nemlig et vigtigt indblik i hans fremgangsmåde og i, hvordan denne adskiller sig fra vores egen. Moderne teorier om hukommelsen forsøger at uddifferentiere alle de forskellige type af hukommelse (episodisk, procedural, proportional etc) og forstå, hvori deres forskelle består. Aristoteles derimod leder vanen tro efter begrebernes essens: hvad er hukommelsens væsentlige karakteristika, dens essentielle definition? Dette er en strategi, som går igen overalt i forfatterskabet, og *Om hukommelse* bliver i dette lys idealtypen på en aristotelisk begrebsundersøgelse.

Spørgsmålet er dog nu, om denne morale er nok til at gøre *Om hukommelse* interessant for de læsere, som ikke lige beskæftiger sig med (antik) hukommelsesteori. Man kunne måske godt have ønsket sig et forsøg på at gøre skriftet relevant i en større kontekst af antik idéhistorie. For eksempel ved at stille det skarper op imod Platons centrale begreb om "generindring", der som bekendt spiller så væsentlig en rolle i idelæren, at Aristoteles' kritik og opgør med denne tanke i sig selv ville være nok til at understrege vigtigheden af nærværende skrift. Måske har hensynet til ovennævnte (mis)forhold mellem primær og sekundær tekst dog betydet, at pladsen manglede til sådanne videre

perspektiveringer.

Et aristotelisk værk, hvis filosofiske og idehistoriske betydning derimod ikke har behov for retfærdiggørelse, er *Om Tilblivelse og Tilintetgørelse*, som også er oversat og kommenteret af David Bloch. Hovedformålet med dette vigtige skrift er at forklare forandring indenfor den primære kategori, substanskategorien, i.e. ”tilblivelse” og ”tilintetgørelse” i modsætning til de øvrige kategoriers ”bevægelse”. Bloch er heldigvis godt klar over, at en fuld forståelse af hvad der ligger i dette projekt, forudsætter et ikke ringe kendskab til Aristoteles’ andre naturfilosofiske værker, i særdeleshed *Fysikken*, og giver derfor en fin introduktion i sin indledning: Forandring er at forstå som en bevægelse mellem modsætninger med et underliggende substrat; f.eks bliver Sokrates hvid efter at have været ikke-hvid. Indenfor de sekundære kategorier tager denne bevægelse forskellige former: ”kvalitativ forandring”, ”vækst”, ”stedsbevægelse”, men i forbindelse med substans er situationen lidt mere problematisk: Hvad vil substantiel forandring sige? Da substanser er det, som eksisterer primært, bliver spørgsmålet nemlig: hvad vil det sige, at en ting bliver til eller går til grunde? Parmenides’ gamle forbud mod at lade sin søgende tanke slå ind på ikke-værens vej, står for Aristoteles stadig ved magt og fordrer således en forklaring, der undgår den absolutte ikke-væren: Da substansens væren består i dens form, må tilblivelse være forandringen fra ikke-form (”mangel”) til form. Substraten i denne forandring bliver således det egenskabsløse ”stof”, der som rent potentiale aktualiseres ved at modtage en bestemt form. Ved på denne måde at forklare tilblivelse i analogi med andre slags

forandringer undgår Aristoteles at lade noget opstå fuldstændig ex nihilo.

Aristoteles’ forklaring på hvad tilblivelse (samt dette fænomens tvilling, tilintetgørelse) er, er ingenlunde så enkel, som den fremstilles her. Undervejs gennemføres grundige analyser af vigtige begreber som ”kontakt”, ”aktivitet/passivitet” samt ”sammenblanding”, og de fire elementer med deres særegne egenskaber behandles. Men det er dog især spørgsmålet om, hvad han forstår ved den prima materia, der underligger den substantielle forandring, som har været genstand for disput i den nyere forskningstradition. Bloch præsenterer i sin indledning de vigtigste positioner i debatten og placerer sig selv blandt de fortolkere, der forstår Aristoteles’ prima materia som et abstrakt forklaringsbegreb, der ikke nødvendigvis har en faktisk eksistens. Denne diskussion, som går til roden af aristotelisk ontologi, er fra et filosofisk synspunkt det mest spændende ved *Om Tilblivelse og Tilintetgørelse*. Det er lidt synd, at Blochs egen tolkning ikke får mere tekstuel støtte i noter og kommentar.

Sidstnævnte forhold ændrer dog ikke på, at oversættelsen af *Om Tilblivelse og Tilintetgørelse* er en stor gevinst for danske Aristoteleslæsere. Både her og i *Om bukommelse og genkaldelse* viser Bloch sig som en meget kompetent og grundig oversætter med stor indsigt i emnet. At han lige nu arbejder med en oversættelse og kommentar til dele af *Organon*, Aristoteles’ logiske værker, er et forhold, vi kun kan glæde os over og have store forventninger til.

Af Anders Dahl Sørensen

Politik og begivenhed

Alain Badiou: Grundrids af metapolitikken, oversat og med indledning af Kåre Blinkenberg, Forlaget Slagmark, Århus 2007, 250 sider, 168 kr.

Filosoffen Alain Badiou er en af de største nulevende skikkelser i det franske åndsliv. I 2006 udkom anden del af hans hovedværk *L'être et l'événement*, der bærer undertitlen *Logiques des mondes*. Første del af værket kom allerede i 1988, og i mellemtiden har Badiou udgivet en del filosofiske bøger samt romaner og skuespil. Den første oversættelse til dansk kom i 1991 med *Manifest for filosofien* på Forlaget Slagmark. Overordnet kan man se Badious projekt som en rehabilitering af en matematisk-ontologisk filosofi, som han udfolder i det nævnte hovedværk. Mange af Grundrids af metapolitikkens centrale begreber stammer fra samme kilde. Den matematiske ontologi, Badiou bedriver, er mange steder svært tilgængelig og kræver en del arbejde at sætte sig ind i. Badiou identificerer fire centrale domæner, inden for hvilke sandheder produceres: matematikken, kunsten, kærligheden og politikken. Filosofien er ikke skaber af sandheder, men det privilegerede rum for opsamling og behandling af de sandheder, der produceres inden for de fire generiske sandhedsprocedurer. Filosofien skal holde hovedet koldt og ikke lade én af sandhedsprocedurerne blive dominerende (som Heidegger med kunsten og maxismen med politikken). I Grundrids er det Badious analyse af filosofiens anliggende med politikken,

der er emnet. Det er især den politiske filosofi efter murens fald, der kommer under kritisk behandling. Skydeskiverne er de "nye filosoffer", der, med dygtige mediestrategier og en mening om det meste, har spillet en stor rolle i den franske debat. Problemet, som Badiou ser det, er disse tænkeres lettere apatiske accept af det allerede etablerede, hvad enten det kaldes post-modernisme eller kommunitarisme. Disse nye politiske filosofier og deres bannerførere gør sig ukritisk til forsvarere af den parlamentariske samfundsform: "Det centrale foretagende for en sådan politisk filosofi, der, må man tilstå, er det bedste eksempel på, hvad en særlig "filosofisk" farisæisme er i stand til, er i første omgang ikke at henføre politikken til det subjektive reelle i de aktivistiske og organiserede processer, der, er man nødt til at sige, er de eneste, der fortjener dette navn, men til udøvelsen af den "frie dømmekraft" i et offentligt rum, hvor det i sidste ende kun er meningene der tæller" (s. 56). Med fundament hos nogle af sine egne helte, som Georges Canguilhem, Louis Althusser, Sylvain Lazarus og Jacques Rancière, argumenterer Badiou for, at den politiske filosofi er forstenet i allerede accepterede sandheder og ikke formår at tænke ud over disse. I den parlamentariske demokratiske reduceres alt til talehandlinger, og aktivistiske sandhedsskabende procedurer udfases: "Der er afgjort brug for en rehabilitering af noget andet end "ytringsfrihedens" hegemoni, nemlig af sandhedstemaet, og den skal foretages gennem støtten til nogle reelle sandheder, omvæltningen af den filosofiske relativisme og kritikken af kapital-parlamentarismen" (s. 65). For Badiou er reelle sandheder reaktioner på

lokale og manifesterede uretfærdigheder. Det reelt politiske foregår derfor uden for de vanlige parlamentariske rammer og er en sandhedakt, der viser sig som en faktisk begivenhed. Begivenhedens udfoldelse viser Badiou med - ved første øjekast - mærkværdige matematisk-filosofiske analyser. Det reelle demokratis notation kommer således til at hedde: ” $[(\pi(\epsilon) - \pi(\pi(\epsilon))) \Rightarrow 1]$ ” (s. 242). En begivenhed, der, ifølge Badiou, har været et meget begrænset antal historiske forekomster af. Den politiske filosofi i dens forskellige afskygninger formår ikke at adskille den politiske tænkning fra den filosofiske og bedriver derfor begge dele dårligt. Det reelt demokratiske og politiske er ikke særlig udfoldet i vores samfund. Ikke desto mindre repræsenterer Badiou en afmålt optimisme: ”Hvor sjældent politikken, og dermed også demokratiet, end er, så har den eksisteret, den eksisterer og den vil eksistere. Og med den og under dens krævende betingelser findes også metapolitikken, det vil sige det, som en filosofi med henblik på sine egne indre resultater erklærer værdigt til at bære navnet ”politik”” (s. 242-343). Badious noget snævre og esoteriske definition af det politiske forekommer en kende ekstrem. Ikke desto mindre åbner hans tænkning for væsentlige spørgsmål og kritikker af de moderne demokratier, der i visse af analyserne er ganske genkendelige i deres forstenethed. Derfor er det fint, at endnu et værk kan læses af et større dansk publikum. Oversættelsen er i det store og hele udmærket og hverken mere eller mindre snørklet end Badiou på originalsproget. Der kæles ikke for læseren, og de matematiske refleksioner, der kendetegner Badious filosofiske opsamling

og behandling af det politiske domænes sandheder, er mildest talt for viderekomne. Kommer man videre fra Badious formler, er der en del kritisk tankegods at hente.

Af Mikkel Jarle Christensen

Gadamer eller Rorty?

Anita Holm Riis: *Kulturmodets hermeneutik – en filosofisk analyse af kulturmodets forudsætninger*, Forlaget Univers, 2006, 168 sider, 229 kr.

I den aktuelle politiske debat såvel som i en række konkrete problemstillinger spiller begrebet kulturmøde og kulturel dialog en vigtig rolle. Men som regel mangler debatten om kultur møder en filosofisk fundering. Det vil Anita Holm Riis (AHR) råde bod på med sin bog *Kulturmodets hermeneutik*.

Bogens udgangspunkt er den dialog, der må være i stand til, at man kan tale om et konstruktivt kulturmøde og ikke bare et tilfældigt møde, hvor parterne undgår at tage stilling til hinanden og hinandens forskelligheder. I den forbindelse vil AHR gerne bidrage til debatten med en uddybning af, hvad dialog egentlig er i håb om, at en bevidstgørelse af kulturmodets filosofiske forudsætninger kan skabe nye muligheder for tværkulturel forståelse.

For at komme dette spørgsmål nærmere har AHR valgt at applicere Hans-Georg Gadamer's hermeneutik på forskellige problemstillinger, der melder sig i forbindelse med kultur møder og for yderligere at belyse disse problemstillinger, lader hun Gadamer spille bold op ad Richard Rorty.

Bogen er tematisk opdelt i fire

hovedemner, som AHR anser for at være de vigtigste overordnede problemstillinger hhv. forståelsesbegrebet, dialogbegrebet, etnocentrismeproblemet og til sidst en videnskabsteoretisk perspektivering.

Kulturmodets hermeneutik er en omarbejdet version af AHRs Ph.D.-afhandling – og det mærkes på både godt og ondt. Til den gode side hører de meget omfattende analyser og diskussioner af Gadamer og Rorty. Til det mindre gode hører, at det klassiske sammenlignende greb, der kan fungere udmærket i en akademisk opgave, bliver en tand for klassisk i bogform – i hvert fald for denne anmelders smag.

Af indledningen fremgår det, at bogen vil vurdere ”forskellige filosofiske tænkemåder på deres evne til at befordre tværkulturel forståelse”. Imidlertid begrænser disse forskellige tænkemåder sig til kun at være to: Rortys og Gadamers. Det giver selvfølgelig rum for nogle mere tilbunds gående analyser, men begrænsningen ender alligevel med at blive bogens svaghed. Bogen igennem sættes de to tænkeres forskelligartede positioner op overfor hinanden for at belyse de 4 hovedemner. Men desværre for bogen ender de sammenlignende analyser med at overskygge underemnerne. F.eks. munder kapitlet om dialogbegrebet ud i undertitlen ’Gadamer versus Rorty’, hvorved kapitlet snarere ender med at vælge side (til fordel for Gadamer) end med at være et egentlig bud på, hvad dialogens filosofiske forudsætninger er.

Den stadige sammenligning mellem Rorty og Gadamer ender således med at blive en begrænsning for bogen, fordi den aldrig rigtig formår at tænke ud over netop disse to positioner. Undervejs inddrages ganske vist tænkerne som Umberto

Eco, Charles Taylor og Niyogi Balslev, men disse får ikke rigtigt lov til at tilføre diskussionerne en anden retning, end den der på forhånd er afstukket af Gadamer og Rorty.

Efter endt læsning ender man derfor med at sidde tilbage med spørgsmålet om, hvad bogens sigte egentlig er. Er det 1) at undersøge præmisserne for kulturmodet eller 2) at vurdere to filosofiske positioners evne til at befordre tværkulturel forståelse? Hvis det sidste er tilfældet, så fungerer bogen udmærket som en applicering af Gadamers hermeneutik i en kulturmodoptik med perspektiverende sammenligning med Rorty. Man kan så blot spørge, om man ikke kunne have valgt en mere dækkende titel – Gadamer versus Rorty f.eks.?

Hvis bogen derimod sigter på en tilbunds gående undersøgelse af kulturmodets filosofiske forudsætninger, sidder man som læser tilbage med en fornemmelse af, at langt mere, meget andet og måske endda noget nyt kunne have været sagt om dette emne.

Af Astrid Nonbo Andersen

At tænke magt

Carsten Bagge Laustsen & Jesper Myrup (red.): *Magtens tænkere – Politisk teori fra Machiavelli til Honneth*, Roskilde Universitetsforlag, 1. udgave 2006, 500 sider, 398 kr.

Magtens tænkere er med sine 500 sider og godt tyve beskrevne teoretikere på flere måder et bastant værk. Bogen er først og fremmest en introduktion til en række af de vigtigste magtteoretikere gennem tiden. Samtidig

dis-kuterer den, om end noget mindre systematisk, flere af de hovedspørgsmål indenfor magttænkningen, som går på tværs af de forskellige forfatterskaber. Bogen er en kronologisk opbygget antologi, der - som det påpeges i titlen - bevæger sig fra Machiavelli til Honneth. Bogen kan derfor både læse fra ende til anden (hvis man har tid nok) men også anvendes som opslagsværk, hvis man ønsker at beskæftige sig med en bestemt teoretiker. Selvom de enkelte teoretikere behandles i selvstændige kapitler, så dukker de naturligvis også op i andre. Karl Marx er fx stærkt til stede i kapitlet om Louis Althusser, og Althusser selv optræder i kapitlet om Antonio Gramsci. Det ville derfor have været en fin detalje, hvis bogen have indeholdt et stikordsregister, således at man kunne finde frem til teoretikere og hovedbegreber uden at skulle læse bogen fra ende til anden.

Antologien indledes af de to redaktører Carsten Bagge Laustsen og Jesper Myrup, der i deres introduktionskapitel, "At tænke magt", opridser en række af magttænkningens og dermed også bogens hovedtemaer, samtidig med at de navne, der behandles i bogen, kort introduceres. Det understreges, at bogen ser magt i sammenhæng med politik, og at der fokuseres på magt som både problematisk og produktiv - og derfor også nødvendig. Men samtidig er der, både i introduktionskapitlet og i de andre bidrag til antologien, et stærkt fokus på at problematisere og kritisere magten.

Jesper Myrup har tidligere redigeret antologien *Temaer i fransk filosofi* (Philosophia 2001), og man bemærker at både Jean-Jacques Rousseau, Louis Althusser, Michel Foucault og Pierre Bourdieu er gengangere. Derudover er der i *Magtens tankere* blevet

plads til Jean Bodin og Charles-Louis de Montesquieu. Men det vil være forkert at sige, at bogen er frankofil. Italienerne er repræsenteret ved Niccolò Machiavelli, Antonio Gramsci og Antonio Negri. De engelsktalende lande er repræsenteret ved Thomas Hobbes, Reinhold Niebuhr, Robert A. Dahl og Michael Hardt. De tysktalende er flest og tæller G. W. F. Hegel, Max Weber, Carl Schmitt, Hans Joachim Morgenthau, Hannah Arendt, Niklas Luhmann, Jürgen Habermas samt Axel Honneth. Man fristes selvfølgelig til at spørge, om der ikke er blevet tænkt tanker om magt udenfor disse relativt få lande? Grækerne ville med god ret kunne gøre krav på repræsentation i kraft af ikke mindst Platon og Aristoteles og disses tanker om eksempelvis den ideelle magtfordeling og opbygning af (by)staten. Derudover er der naturligvis også blevet både tænkt og nedskrevet tanker om politik i andre dele af verden, eksempelvis i de persiske, indiske og kinesiske riger. Man kunne bl.a. have medtaget eksempler på den tidlige mellemøstlige tradition for prinsessej. Antologiens redaktører har dog valgt at lade antologien begynde ved Machiavelli og den italienske renaissance. Begrundelsen for dette er, at det netop er her, at bruddet med et religiøst verdensbillede bliver synligt: "Handlinger lader sig i renaissanceen ikke længere forstå som gudsgivne eller som udtryk for en skæbne. Der åbnes rum for menneskelig handling, og med denne åbning udgrænses også et selvstændigt politisk rum." (s. 12). Derfor levnes der ikke plads til eksempelvis Platon, Aristoteles og Thomas Aquinas' politiske tanke, og dette er i og for sig en skam, da en inkludering af disse ville have givet en mere komplet

introduktion til magttænkning gennem tiden.

Men det kan naturligvis altid diskuteres, om der ikke skulle tages mere og flere med. Politologer vil uden tvivl undre sig over, at Steven Lukes ikke er blevet tildelt et selvstændigt kapitel. Dennes kritik og videreudvikling af Robert Dahl samt Peter Bachrach & Morton S. Bartons magtbegreber behandles dog i kapitlet 13 om Robert Dahl. Også Giorgio Agamben optræder i flere kapitler (1, 9 og 19), men er ikke blevet tildelt sig eget.

Overordnet må det dog siges, at bogen er udvalgt på baggrund af en god fornemmelse for, hvad der diskuteres og bruges i de akademiske kredse i en vestlig sammenhæng. Bogen udmærker sig desuden ved også at behandle ”nyere” teoretikere som Honneth, Hardt og Negri. Bogen lever derfor op til, hvad den lover i indledningen, når det pointeres, at man ønsker at diskutere magt i moderne politisk teori.

Selvom bogen er centreret omkring magtens tænkere, og ikke eksempelvis magtens teoretiske retninger, så fungerer det godt, at der i introduktionskapitlet og i efterordet – samt i øvrigt løbende i behandlingen af de enkelte teoretikere – diskuteres forskellige tværgående problematikker, bl.a. fordele og ulemper ved de forskellige magtforståelser. Bogens opbygning som antologi med flere (meget) forskellige bidrag gør dog, at disse tværgående emner ikke behandles systematisk bogen igennem til trods for den opsamlende karakter indledning og efterord har. For en mere overskuelig og pædagogisk introduktion til diskussionen af magt og politik gør bøger som eksempelvis *Magt en introduktion* (Hans Reitzels Forlag 2005) derfor et bedre arbejde.

Lidt skælnsk kunne man afslutningsvis bemærke, at magten til at definere (og disku-tere) magt er overladt hovedsageligt til filo-soffer og politologer, mens repræsentanter for andre videnskabelige retninger glimrer ved deres underrepræsentation eller direkte fravær blandt bogens forfattere. Magtens tænkere er dog, de ovenfornævnte begrænsninger til trods, en både bastant og relevant introduktion til magttænkning, og uden tvivl en af de mest fyldestgørende af slagsen endnu udgivet på dansk.

- Tobias Abell Nielsen

Lighedens politik

Jacques Ranciere: *Den Uvidende Lærer*,
Philosophia, Århus 2007, 171 sider, 149 kr.

Det er vanskeligt at gøre rede for den filosofiske tyngde i Rancieres bog *Den Uvidende Lærer*, for pointerne væves konstant ind i fortællinger fra begyndelsen af 1800-tallet. Centralt står historien om læreren Joseph Jacotot, der før Rancieres bog var ligeså glemt som Ranciere er i Danmark i dag. På trods af denne risiko for fremmedgørelse giver fortællingerne bogen sin spændstighed og en mulighed for indirekte at kritisere nutidige forhold. Man kan diskutere, om denne kritik, der oprindeligt blev rettet til franske forhold i 80'erne, også har noget at sige til Danmarks nutidige åndsklima. Anmelderen mener ja og vil, efter et forsøge på at vikle sig igennem bogens fortællinger, fortælle hvorfor.

Joseph Jacotot var i 1818 blevet fordrevet fra Frankrig, og måtte arbejde som

fransklærer i Holland. Eleverne kendte intet til fransk, Jacotot talte ikke et ord hollandsk og de havde kun sjældent en tolk til rådighed. Siden der derfor ikke var mulighed for Jacotots sædvanlige grammatiske undervisning, satte han eleverne til at krydslæse mellem en fransk roman og dens hollandske oversættelse. Eleverne blev således overladt til sig selv, og efter et stykke tid ville Jacotot, der var pessimist, hvad angik frugten af denne tilgang, teste deres evner i en læse- og skriveprøve. Resultatet slog benene væk under læreren. Hans tidligere metoder blegnede i sammenligning med, hvad de hollandske elever havde opnået på kort tid: flydende franske læse- og skrivefærdigheder. Flere elementer i denne læringsproces var i modstrid med de herskende pædagogiske ideer: Eleverne havde som udgangspunkt lært udenad, i stedet for at forstå lærerens forklaringer. De havde ikke været udsat for nyeste indsigter fra de frie intellektuelle. Jacotot blev gennem denne opdagelse opmærksom på stridens omfang: Hvis det måtte anerkendes, at en lærer ikke nødvendigvis skal vide mere og være mere intelligent end sine elever, så medfører det et krav om formulering af enhver pædagogik, filosofi og politik. Ranciere opstiller ud fra Jacotots metode et simpelt skema for det mulige resultat af mødet mellem lærer og elev. Her findes i udgangspunktet to viljer og to intelligenser. Undervisningssituationen manipulerer nødvendigvis med disse størrelser. Spørgsmålet er blot, hvordan dette kan og skal foregå. Hvis de to intelligenser smeltes sammen til én, kalder Ranciere det for ”fordummelsens princip”. Her er det lærerens opfattelse, at eleven i udgangspunktet står uden både viden og

evner til at lære noget på egen hånd. Hvis de to viljer smelter sammen til én samtidig med, at intelligenserne forbliver forskellige, kaldes det ”emancipation”. Jacotot drog nogle radikale konklusioner på baggrund af dette skema. Sammensmeltningen af de to viljer betyder, at læreren er opmærksom på eleven, og at eleven er opmærksom på læreren. De anerkender hinandens intelligens derved, at de lader hver deres intelligens være forskellige og ligeværdige. I en læringsituation skal der ikke tilføjes andet end muligheden for at arbejde med en tekst, et musikinstrument, en kemisk forsøgsopstilling eller hvad som helst andet. Jacotot mener derfor, at læreren ikke behøver at vide noget om det, han underviser i. Metoden nægter at forklare elever noget, og dermed underminere elevens egen intelligens. For at en forklaring skulle anerkendes som sådan, så er det nødvendigt, at der forudsættes en forskel på elev og lærers intelligens. Jacotot forudsætter omvendt, at alle menneskers intelligenser er lige. Det lyder selvfølgelig underligt i vores tider, hvor IQ og g-koefficient diskuteres alvorligt. De statistiske forskelle i formaliserede logiske tests synes dog at have meget lidt til fælles med den lighed Jacotot fremsætter. Her handler det ikke om, præcis hvor meget viden man kan opnå i en læringsituation, men om det lader sig gøre at lære i frihed, dvs. uden at underlægge sig en andens intelligens. Ligeledes fornægter Jacotot på ingen måde, at der vil være og blive ulighed i ethvert samfund. Blot insisterer han på, at man ikke drager konklusioner og individers kapacitet og intelligens på denne baggrund. Dette er baggrunden for Jacotots politiske tænkning og Ranciere bygger i sin bog

videre på dette politiske tankekelet. Det er i det hele taget én af de svære og interessante ting ved *Den Uvidende Lærer*. Hvor stopper Joseph Jacotot, og hvor begynder Jacques Rancière? Svaret antydes i bogens efterskrift af Kåre Blinkenberg. En forklarende indledning ville have været destruktiv for læserens forståelse af Jacotot og Rancière. Rancière lader Jacotots konflikt med sine intellektuelle omgivelser få et skær af aktualitet. Han noterer sig at, man i Jacotots tid ”befandt sig et sted, hvor emancipationens unge sag var ved at forvandle sig til det sociale fremskridts sag” (s. 152). Det idehistorisk interessante ved Rancières analyse, er hans fokus på oversete historiske agenter i en tid, hvor mange af vores nuværende problemer blev skabt. Fortællinger, som *Den Uvidende Lærer* tilbyder, kan komplementere de komplicerede sociologiske og statistiske analyser, og øge forståelsen af historiens anmassende tilstedeværelse i vores nutid.

Tilbage til første afsnits spørgsmål om, hvorvidt Rancières bog har nogen aktualitet i dagens Danmark. Ligesom Rancière bruger Jacotots samtidiges reaktioner som fortolkningsnøgle, kan vi passende se på nutidige reaktioner på *Den Uvidende Lærer*. Som Kåre Blinkenberg bemærker i en avis-replik i *Weekendavisen* (d. 7/9-07) til Lars-Henrik Schmidts anmeldelse af bogen sammesteds (d. 24/8-07), så er styrken i Rancières bog ikke, at den kan omsættes i en ny pædagogisk diskurs i Danmark. Dens styrke er nærmere politisk. Og den henvender sig netop sig til den universitetspædagogiske elite, som Lars-Henrik Schmidt med sit rektorat i DPU længe inkarnerede. Denne elite behøver ikke retfærdiggøre deres holdninger om

det daglige arbejde i folkeskoleklasserne, men kan henholde sig til en intellektuel fortælling om ”reformpædagogikkens” store nedbrydelse af folkeskoleelevernes forhold til den sande virkelighed, hvor eleverne alt for tit overser deres egen fiasko. Schmidt slår fast, at ”Rancières uvidende lærer savner – ligesom den danske ligeværds-pædagogik – evnen til at foragte den sølle, men ganske selvværdige præstation”. Schmidt har ikke bemærket, at det ikke er ligeværd, men lighed, der postuleres af Jacotot og Rancière. Konkrete præstationer er slet ikke ærindet for Rancière, det er til gengæld uopmærksomheden og fordummelsen i enhver afskygning. Rancières pædagogiske, filosofiske og politiske tanker ikke lader sig omsætte i en kollektiv dagsorden. De kan derimod kun tænkes imellem individer. Når Schmidt bruger denne bog som baggrund for at teoretisere og harcelere over uddannelsessystemet i Danmark og give samfundet som helhed et par kloge råd med på vejen, så viser det netop berettigelsen af Rancières kritik. De eneste, der egentlig kan ændre noget, er de individuelle lærere, der står over for individuelle elever. Det kræver altså en solid pædagogisk praksis og meget mindre abstrakt teoretisering. I mellem disse alternativer er man ikke i tvivl om Schmidts præference. Resultatet er fordummelsens reproduktion i vores pædagogiske system. Dette aktualitetsintermezzo gør det forhåbentligvist klart, at der er mere tyngde end for/imod Pisa-undersøgelse i det pædagogisk-politiske felt. *Den Uvidende Lærer* tilbyder et spark bagi til alle os, der ellers vidste bedre. Den anbefales varmt.

Hvorfor jeg ikke er imponeret... (...men nok underholdt)

Bertrand Russell: *Hvorfor jeg ikke er kristen*, oversat af Flemming Chr. Nielsen, Bindslev 2007, 124 sider, 148 kr.

Flemming Chr. Nielsen har nyoversat fire essays fra Bertrand Russells essaysamling *Why I am not a Christian* (1957) samt en radiodebat mellem Russell og Fredrick C. Copleston om Guds eksistens (1948).

For at begynde med det mest indlysende spørgsmål: Hvorfor var Bertrand Russell ikke kristen? Man skal ikke lede længe før man finder svaret. Allerede på side 14 opsætter Russell et kriterium for, hvornår man kan kalde sig for kristen og forklarer efterfølgende, hvorfor han ikke selv kan indfri kriteriet. For at være kristen må man, udover at tro på Gud og udødelighed, ”som minimum [...] tro, at hvis ikke Kristus var guddommelig, var han i hvert fald det bedste og klogeste af alle mennesker. Hvis man ikke tror så meget om Kristus, har man næppe ret til at kalde sig kristen” (14). Da både Sokrates og Buddha rangerer højere end Kristus på Russells personlige hitliste over gode og kloge mennesker, kan Russell umuligt erklære sig for kristen. Grunden til Kristus’ skuffende tredjeplads er den mangel på moral, der viser sig i hans tro på helvedes evige straf for de ikke troende. ”Jeg kan virkelig ikke forestille mig, at nogen, hvis natur blot rummer en smule venlighed, kan finde på at føre den slags skræk og terror ind over verden” (31). Russells tonefald er irettesættende og overbærende som en skuffet Emma Gad, hvis yndlingslev har været ulydig. Kristus fremstår som

en uopdragen og respektløs knægt. Russell sætter lighedstegn mellem Kristi tale og evangeliernes ord. Hans bogstavelige tilgang får Kristus til at fremstå som en faktisk historisk person, hvis holdninger skal afprøves (og ikke som et symbol eller et abstrakt). Herved tramper Russell på sin egen påstand om, at han ikke vil beskæftige sig med Kristus som historisk figur, fordi han anser det for meget usandsynligt, at en sådan har eksisteret. I stedet for at fokusere på gengivelsen, springer Russell over gengivelsesleddet og de troværdighedsspørgsmål det stiller den kritiske læser overfor. Han citerer Kristus direkte og lader mellemeleddet (=evangelistestemmerne) ude. Han vælger at tage teksten bogstaveligt og at være blind for de modstridende oplysninger, vi finder mellem de enkelte evangelier, der direkte indikerer mellemeleddenes tilstedeværelse. For læseren fremstår den ekstreme bogstavelige tolkning af Kristi ord som et bevidst naivt valg.

I stedet for at ”gå bagom bedraget” og afløre kristusfiguren som fiktiv, går Russell ind i bedraget og piller det fra hinanden indefra. Dette gør unægteligt læsningen morsommere og mere levende, men samtidig undermineres alvoren gennem arrogancen og den tommetykke ironi, og man sidder tilbage med en bitter eftersmag af ligeegyldighed.

Skal man koge Russells pointe ind bliver resultatet ’Jeg tror ikke, at Kristus har eksisteret, og jeg gider i øvrigt ikke diskutere det nærmere, men ud fra de ting, han sagde, synes jeg han var et skidt menneske’. Mindre konstruktiv kan en kritik næppe blive. Russells arrogance og korslagte arme sætter deres ætsende præg på alle bogens

124 sider. Et godt eksempel finder vi i radiodebatten med Copleston. Efter 18 siders diskussion om holdbarheden af det metafysiske gudsbevis, afsluttes diskussionen brat med følgende ordveksling:

”- Copleston: [...] Men De finder det altså uberettiget overhovedet at spørge om verdens årsag?
 - Russell: Ja, det er min opfattelse.
 - Copleston: Hvis spørgsmålet ikke har nogen mening for Dem, er det naturligvis svært at diskutere det.
 - Russell: Ja, det er meget svært. Skal vi gå videre til et andet emne?” (103)

I Russells øjne er problemet med religion, og særligt kristendommen, dens tætte relationer til frygt. Gudfrygtige mennesker lider netop af frygt. Frygt avler had, og had avler elendighed. Således er Kirken og dens tilhængere ophav til al verdens elendighed. Kirken er magtbegær, og for magtens mørkemænd er øbelens viden farlig. Derfor bekæmper kirken lærdom og videnskab med næb og klør. Heldigvis findes der hårdføre og heltmodige videnskabsfolk, der formår at sætte sig op imod indoktrinerede autoriteter og bringe intelligens og oplysning til en verden i forfald. Ifølge Russell har ”Kirken [...] modsat sig både Galilei og Darwin og Freud” (41). Her siger undertegnede stop. Der findes ingen måde, hvorpå det historiske kan retfærdiggøres, at Kirken som institution gøres til entydig fjende af Galilei, Darwin, Freud, sex, fremskridt, latinundervisning, slaveriafskaffelse, ligestilling, Russells tipoldefar, differentialregning, den biologiske familie, intelligens og økonomisk retfærdighed – for blot at nævne nogle af de ting, Don QuiRussells

kirke-monster har søgt at komme til livs.

Når oversætteren i indledningen skriver, at Russells bog er ”forbløffende aktuel i sin religionskritik”, må men derfor spørge om, hvori det aktuelle består? Russells religionskritik er sort-hvid i en grad, som enhver forskning (det være sig indenfor historie, filosofi eller videnskabshistorie) i dag er gået væk fra. Hvis Russell er aktuel, så er det i tryksværtens og televisionens endnu sort-hvide univers, hvor alt præsenteres som en kamp mellem det gode og det onde, og Charles Darwin endnu fremstår som det ypperste eksempel på en ridder i harnisk, der modigt slynger ildelugtende sandheder op i Kirkens åbne fjæs. Virkeligheden var - og er - mere farvet og sammensat end som så. Russell kan ganske rigtigt læses med interesse i dag, men da skal han læses som et historisk dokument og ikke som et bidrag til den aktuelle diskussion – for i den sammenhæng er teksten forældet. Vil man læse Russells religionskritik ind i aktuelle diskussioner, ender man med et fortegnet billede af fundamentalistiske mørkemænds kamp mod den oplyste verden. Russell amputerer historiske begivenheder og slynger om sig med forhastede konklusioner. Derfor er undertegnede ikke imponeret. Men Russell er bitter som malurt, og undertegnede vil aldrig kunne få nok af hans charmerende arrogance, pessimisme, sortsyn, kynisme og øretæveindbydende skarpe tunge. Derfor er Russell værd at læse på trods.

Af Stine Grumsen

Totalitarisme – politik eller videnskab?

Totalitarisme – Venskab og fjendskab, red. Mikkel Thorup, Hans-Jørgen Schanz, Mehdi Mozaffari, Aarhus Universitetsforlag 2007, 255 sider, 298 kr. .

Totalitarisme – Venskab og Fjendskab er et glimrende eksempel på en akademisk udgivelse på tværs af faggrænser. Redigeret af idéhistorikerne Mikkel Thorup og Hans-Jørgen Schanz samt Mehdi Mozaffari fra statskundskab og med bidrag fra både litteraturvidenskab, historie og kunstformidling, vidner den faglige vidde om emnets vitale betydning for menneskelige relationer i alle afskygninger.

Netop derfor spørger antologien også indledningsvis: Hvad er totalitarisme? Ydmygt påtager Hans-Jørgen Schanz sig opgaven at besvare dette spørgsmål, der fungerer som oplæg til bogens andet grundspørgsmål: Er totalitarismeteorien en frugtbar tilgang til samfundsforskningen? Spørgsmålene danner rammerne for en række diskussioner, der grundet bogens struktur ikke følges til dørs, da artiklerne står som enkeltstående replikker til hinanden. Der overlades derfor meget til læseren, hvilket virker både overvældende og dragende.

Bogen er udgivet på baggrund af et seminar med samme titel. Totalitarismeteorien fik en renaissance efter sovjetunionens fald, og det er disse nye strømninger, der diskuteres. Oprindeligt blev begrebet brugt som betegnelse for nazismen og fascismen, og efterkrigstidens forsøg på at sammenligne stalinismen med disse (under den samlede betegnelse ”totalitarisme”) mødte stor modstand gennem beskyldninger om

politiseret videnskab. Disse videnskabelige konflikter blev videreført efter Stalins død, men først med den kolde krigs afslutning blev begrebet afpolitiseret og oplevede en opblomstring i videnskabelige kredse.

Ironisk nok danner en ny diskussion omkring politiseret videnskab igen rammerne for totalitarismedebatten. Denne gang har islamismen indtaget polemikkens centrum på bekostning af stalinismen, som i dag af de fleste accepteres som ét af de tre klassiske totalitære regimer. Spørgsmålet er, hvorvidt vi kan anskue islamismen som totalitær. Debatten tegnes her primært af Mikkel Thorup og Mehdi Mozaffari og har bl.a. fået en fortsættelse via artikler i *Weekendavisen*, hvor begge fløje beskylder hinanden for politiseret videnskab. Mozaffari anklages for at demonisere den muslimske verden via totalitarismebegrebet og Thorup for at have et anti-amerikansk ærinde. Desværre for antologien udebliver netop denne diskussion, da artiklerne der omhandler islamismen forudsætter denne som totalitær. Man savner derfor en mere kritisk tilgang til denne forudsætning, da det ifølge udgiverne selv, er antologiens opgave at diskutere, ”..om den nye radikale islamisme er vor tids nye totalitære regime”.

Diskussionen blev som nævnt ført andetsteds, og det virker spøjst, at det her er statskundskaberens, der fokuserer på ideologien, mens det er idéhistorikeren, der fastholder objektivt forekommende fænomener, som f.eks. masseudryddelse eller et moderne statsapparat, som forudsætninger for totalitarismen.

Debatten går igen i Hans-Jørgen Schanz’ indledende artikel, hvor det umiddelbart ser ud som om, forfatteren ikke selv er afklaret med problemet. Et sted skriver han, at

totalitarisme som realitet kræver en faktisk forekommende stat, men slutter stadig af med at konstatere, at vi ser totalitære tendenser i den ”muslimske verden”. Til grund ligger en skelnen mellem totalitarisme som realitet og totalitarisme som ideologi, hvoraf den første kræver den anden, men ikke omvendt. Idéen er glimrende, men det hjælper os ikke så meget, når vi skal afgøre, hvorvidt islamismen er totalitær. Hvad der dog virker slagkraftigt, er Schanz’ kritik af begrebet om en snigende totalitarisme. Totalitarisme kræver en totalitær ideologi, og kan derfor ikke vokse frem spontant eller evolutionært.

Mikkel Thorup og Carsten Bagge Laustsen skriver ikke direkte om anvendelsen af totalitarismebegrebet, men derimod mere specifikt om fjendskabet. Den radikale adskillelse af venner og fjender er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for totalitarismen, og derfor kan det noget ensidige fokus, på trods af antologiens undertitel, virke malplaceret. Artiklen er en mindre ekskurs, der isoleret set er ganske interessant, men som i sammenhængen virker en smule forstyrrende. Videre kan det virke spøjst, at fjendskabsproblematikken ikke anvendes på antologiens fokusområder – nazisme, fascisme, stalinisme, islamisme – men derimod rettes som teoretisk skyts mod vesten, der beskyldes for totalitær omgang med de fjender, der ikke anerkendes som legitime. Sammenkædningen af totalitarismen med ven/fjende-problematikken synes at få Thorup og Laustsen til at argumentere for den form for snigende totalitarisme i vesten, som Hans-Jørgen Schanz indledningsvist påpeger ikke er mulig, da liberalismen som

ideologi ikke kan anskues som totalitær.

Adam Diderichsens artikel er anderledes på linie med resten af antologien. Det diskuteres her, hvorvidt venskabet er en frugtbar kategori i kampen mod det totalitære – en diskussion som tager os fra Aristoteles til Montaigne - og ender i en kategorisk afvisning.

Diskussionen omkring totalitarismebegrebets anvendelighed i det hele taget føres på overbevisende manér i afsnittet omkring stalinismen. Curt Sørensen kritiserer via en historisk-sociologisk tilgang totalitarismeteorien for at være for generaliserende og dermed overse de særegne træk ved de enkelte regimer. Teorien overdriper med andre ord ligheder og negligerer vigtige forskelle. Argumenterne går dog også den anden vej, da Mette Skak og Erik Kulavig, med et direkte svar til Curt Sørensen, argumenterer for de metodiske og ikke mindst normative fordele, totalitarismeteorien byder os.

Ud over de nævnte diskussioner har antologien en fornuftig redegørende funktion. De særegne træk ved de fire -ismer fremlægges klart og tydeligt i de forskellige artikler. For selv om totalitarismeteorien retmæssigt kan anklages for at overdrive ligheder, er diskussionen af begrebets anvendelighed, som den bl.a. kommer til udtryk i denne polemiske antologi, med til at blotlægge de mange forskelle.

Debatten omkring totalitarismebegrebets anvendelighed har på ingen måder mistet sin aktualitet, og det er nærværende antologi et glimrende eksempel på. Selv om aktørerne er skiftet ud og genstandene for debatten ligeså, synes antologien at genspille totalitarismestriden fra den kolde krig – nogle steder mere

eksplicit end andre. Antologien kan derfor kun anbefales til enhver, der måtte have den mindste interesse herfor.

Af Peter Christian Baggesgaard Hansen

At forsvare kritikken

Rasmus Willig: *Til forsvar for kritikken*, Hans Reitzels Forlag, 2007, 232 sider, 248 kr.

Få uger efter optøjerne omkring rydningen af Ungdomshuset på Jagtvej, kunne man i H&M købe sig til noget, der i forbløffende grad lignede aktivisternes antimode. Det var blevet hipt at være aktivist, og ved samme lejlighed stillede en række veletablerede reklame- og erhvervsfolk op og hyldede de unge med paroler om, at fremtiden tilhører oprørerne, og underforstået lod ane, at hvis de unge bare gemmer lidt af kræfterne til de er blevet lidt ældre, skal de nok være sikret et godt og vellønnet job i en succesfuld virksomhed. Billedet er måske banalt, men dækker på den anden side meget godt det fænomen, som Boltanski & Chiapello har demonstreret i *Le nouvel esprit du capitalisme*: den kritik, der er vendt mod kapitalismens destruktive kræfter, ender på bedste dialektiske vis med at tilføre selvsamme kapitalisme ny næring og nye legitimeringsmuligheder. Dette paradoks er blandt de behandlede emner i Dansk Sociologforenings formand, Rasmus Willigs, nye bog *Til forsvar for kritikken*. Som titlen antyder, søger Willig gennem afdækning af en række sociologiske positioner (bla. Luc Boltanski & Eve Chiapello, Axel Honneth, Émile Durkheim, Judith Butler og Jürgen

Habermas) et nyt grundlag for kritikken, der dels gør det muligt igen at tænke i store gennemgribende kritikker, uden det medfører, at det system, man forsøger at kritisere, yderligere konsolideres. Dels at kritikken får et anderledes demokratisk udgangspunkt, der giver stemme til dem, der pga. af deres samfundsmæssige placering ellers ikke har mulighed for at blive hørt.

Til forsvar for kritikken er en meget vellykket bearbejdning af Willigs Ph.D.-afhandling og bærer præg af hans indgående kendskab til Frankfurterskolen og særlig Honneths anerkendelsesteori. Bogens kapitler – enkelte har tidligere været publiceret - tager fat på emnerne: kritik og kapitalisme; kritikens forfatning; Honneths kritiske teori; Durkheims negative metodologi; et forsøg på en kritisk samtidsdiagnose og endelig bogens klimaks: programmerklæringen for en ny kritisk teori. Jeg vil ikke her udrede programmerklæringens indhold, men blot anbefale bogen, der, selvom det ikke direkte er hensigten, dels kan fungere som en udmærket indføring til en række sociologiske klassikere og nyklassikere, dels giver indsigt i en række af de problemstillinger som en kritik, der vil andet end blot at kradsse i overfladen, står overfor i dag.

Af Astrid Nonbo Andersen

Grebet om historierne

Slagmark – tidsskrift for idéhistorie. Nr. 48, Begrebshistorie, forår 2007, 208 sider, 140 kr.

Forårsudgaven af *Slagmark* skal introducere til begrebshistorie – velsagtens med den bagtanke, at springet fra idé(historie) til

begreb ikke nødvendigvis er så stort. Samtidig har redaktionen valgt nummeret igennem at have én begrebshistoriker som omdrejningspunkt – nemlig den nyligt afdøde Reinhart Koselleck (1923-2006).

Hovedattraktionen i dette nummer er følgelig en sen artikel fra Kosellecks egen hånd om 'Dannelsens antropologiske og semantiske strukturer' i dansk oversættelse. I teksten fra 1990 behandler Koselleck i første omgang dannelsen som en tradition, der begrebsligt opstår og kondenseres via specifikke sociale kampe og som modtræk til en stigende ideologisk organisering af det politiske felt. I anden omgang står det imidlertid klart, at Koselleck egentlig interesserer sig mere for dannelsens antropologiske dimension, og især som en slags moderne religiøs *Ersatz* eller kulturgode.

Som læser indser man, at personperspektivet her i *Slagmark* ikke samtidig afgrænser studiet af begrebshistorien til rent metodiske anløb. Nummeret skal også dokumentere og give blik for, med hvilken motivering begrebshistorier bliver skrevet. Og Kosellecks artikel gør specielt opmærksom på, at en helt bestemt spørgeretning orkestrerer og sammenbinder hans historiske undersøgelser.

Denne begrebshistoriens egen historiske kontekst dokumenteres yderligere i Frank Beck Lassens behandling af begrebet *sekularisering* i et metaforologisk perspektiv. Beck Lassens artikel om 'Tyveri! – til sekulariseringens semantik' viser, hvordan en øget fornemmelse for, at begrebslig betydning forudsætter førkonceptuelle forståelseshorisonter, kunne give Kosellecks begrebshistorier

bedre blik for, at nye begreber altid udspringer af en tilkæmpet historisk selvforståelse. Trods et noget tungt materiale udfoldet på begrænset plads trækker Beck Lassen stikket hjem og dokumenterer samtidig, at spørgeretningen i Kosellecks begrebsarbejder er præget afgørende af et udestående med moderniteten, der forstås som et dialektisk modsætningsfænomen til kristendommen.

Hans Ulrich Gumbrecht fortsætter i 'Åndens Pyramider' evalueringen, idet han karakteriserer den begrebshistoriske bevægelse som en række primært tyske historikers statusopgørelse – en intention som Gumbrecht dog mener, at tiden er løbet fra. Gumbrecht kritiserer de forskellige lexiografiske projekter for deres intention om at give en udtømmende og formidlet fremstilling af historien, og også han peger på forbegrebslig betydning som et område, de hidtidige begrebshistorikere har forsømt.

Sidste brik til puslespillet om Reinhart Kosellecks begrebshistorie får vi af Niklas Olsen, der under titlen 'En partisan i kamp for historier i flertal – Reinhart Kosellecks alternativ til historiefilosofien' tager Kosellecks livslange kamp mod historiefilosofier under behandling. Og her må den historiske mangfoldighed som Koselleck slog et slag for, siges også at pege fremad. En begrebshistorisk spørgeretning kan mane til besindighed, eftersom al historie ikke kan forklares ved dets resultat, og fordi udviklingen kunne have set anderledes ud. Derfor bør historikeren bestandigt udvide sit kildekartotek og variere sin fortælling.

Jeppe Nevers kigger med 'Spørgsmålets Politik – Kari Palonen og den nyere begrebshistorie' på især

finske Palonens opdaterede variant af politisk begrebshistorie. Og derved glider den dokumenterende del af *Slagmark* i baggrunden for i stedet nu at vise, hvilke spørgsmål en fremtidig begrebshistorisk tilgang kan svare på. Som finne deler Palonen ikke Kosellecks ambition om at forklare det moderne Tysklands tilblivelse under en accelereret nationaliseringsproces; Palonens generelle sigte er at revidere forståelsen af fortiden i et polemisk og politisk fremadsyn – og det anviser i højere grad, hvor aktuelt anvendelige begrebshistoriens spørgeretninger vedbliver at være.

Også Jan Ifversen koncentrerer sig om de praktiske anvisninger på et begrebshistorisk studie, som det kunne se ud i 2007. Dette vil implicere en række systematiske korrekturer, hvor først og fremmest *begrebet* kalder på lingvistisk afklaring. Ifversen tager dog også bestik af Kosellecks mere pragmatiske tilgange i 'Begrebshistorien efter Reinhart Koselleck'. Det er i mindre grad blevet manden Reinhart Koselleck, der er i centrum for dette nummer af *Slagmark*, end man indledningsvis kunne frygte. Egentlig bruges Kosellecks forfatterskab som et punktnedslag, der dokumenterer og anviser værdien af de mulige spørgeretninger som tilbydes, hvis man vil gøre sproget til ens primære historiske genstand. Denne pegen fremad virker særligt lovende indenfor et idéhistorisk arbejdsfelt, hvor der vist må hævdes en stadig større mangfoldighed af dagsordner og måske et helt fravær af retning. I den situation er det ikke en helt dum lære, at det er historikerens engagerede spørgsmål til materialet, der giver liv til begreber og idéer. Derfor må dette nummer af *Slagmark* på det varmeste anbefales til

alle med interesse for, hvordan et historisk kildemateriale spiller sammen med både forgangne og forestående virkeligheder.

Slagmark afrundes i denne omgang af en noget mere håndfast tilgang til den politiske idéhistorie, eftersom de to artikler uden for tema handler om Francis Fukuyama og global terrorisme.

Af Casper Hartmann Dam

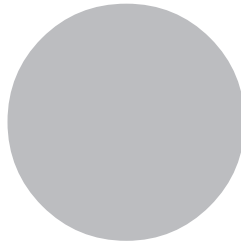

Alle artikler er tilgængelige på www.semikolon.au.dk

Desuden kan Semikolon nr. 7, til 13 stadig rekvireres ved afhentning eller ved at sende en frankeret svarkuvert (13,50 kr for en enkelt nummer, 35 kr. for op til fire numre) til:

Semikolon;
IFI
Jens Chr. Skous Vej 7
8000 Århus C

Skrivevejledning

- a) Artikler er maksimalt 12 sider med times new roman, pkt. 12, 1,5mm linjeafstand.
- b) Artikler indeholder titel og et abstract på maksimalt 5 linier
- c) Litteraturhenvisninger er af formen: (Croft 2004)
Ved sidehenvisning: (Nicolaisen 2004, 40)
- d) Begrænset brug af noter
- e) Citater i dobbelt anførselstegn: "I begyndelsen var ordet..."
- f) Særlige fagtermer fremhæves med *kursiv*, første gang de anvendes
- g) Litteraturlisten er for bøger af formen:
Croft, William (2004): *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge.
For tidsskrifter af formen:
Nicolaisen, Nis (2004): 'Dommerfilosofi', *Semikolon* nr. 9, årg. 4.
- h) Teksten skal være skrevet på dansk i henhold til den seneste retstavning og kommatering
- i) Illustrationer vedhæftes seperat i bedst mulige kvalitet

Tobias Abell - stud.mag. i Statskundskab, email: tobiasabell@gmail.com

Astrid Nonbo Andersen - stud.mag. i Idéhistorie og Dansk, email: blixblix@hotmail.com

Robert Azár - forfatter

Mikkel Jarle Christensen - cand. mag i Idéhistorie, AU e-mail: mjarlec@gmail.com

Casper Hartmann Dam - BA, stud.mag i Idéhistorie, retorik og formidling, Aarhus Universitet, email: capper_sport@hotmail.com

Pia Dufresne - BA i Antropologi, Etnografi og Kognitiv Semiotik

Riccardo Fusaroli - ph.d.-studerende i Semiotik, Bologna, email: fusaroli@gmail.com

Stine Grumsen - ph.d.-studerende ved Idéhistorie, Aarhus Universitet, email: sgrumsen@hotmail.com

Peter Christian Baggesgaard Hansen - stud. mag. i Idéhistorie og Samfundsfag, Aarhus Universitet, email: peter_baggesgaard@hotmail.com

Karsten Høgh - stud.mag. i Idéhistorie og Sociologi, AU og KU, e-mail: khtim@hotmail.com

Stefan Gaarsmand Jacobsen - ph.d.-studerende ved Idéhistorie, Aarhus Universitet, email: stefangjacobsen@hotmail.com

Mads Steensen Jakobsen - stud.scient.pol, email: jacobsenmads@hotmail.com

Lisbeth Jessen - journalist og dokumentarist, Danmarks Radio, email: lsj@dr.dk

Kasper Green Krejberg - ph.d.-studerende ved Litteraturhistorie, Aarhus Universitet, email: kaspergk@hum.au.dk

Malthe Munkøe - stud.scient.pol, email: Malthe84@hotmail.com

Henning Dam Nielsen - stud.mag i Litteraturhistorie, Aarhus Universitet, email: hense_dam@hotmail.com

René Rosfort - ph.d.-studerende ved Danmarks Grundforskningsfonds Center for Subjektivitetsforskning, Københavns Universitet, email: ros@hum.ku.dk

Anders Dahl Sørensen - stud.mag i Idéhistorie og Græsk, e-mail: andersdahlsorensen@hotmail.com

SEMIKOLON;

Institut for Filosofi og Idéhistorie
Jens Chr. Skous Vej 7
8000 Århus C
e-mail: blixblix@hotmail.com

REDAKTION

Mikkel Jarle Christensen (ansv. redaktør)
Astrid Nonbo Andersen (Tema redaktør)
Stefan Gaarsmand Jacobsen
Karsten Høgh
Thomas Hjerimitslev (hjemmesideansvarlig)
Gry Vissing Jensen
Anne Louise Nielsen
Stine Grumsen
Anders Dahl Sørensen
Jakob Bek-Thomsen (layout)

PRODUKTION

Fællestrykkeriet for Sundhedsvidenskab
Aarhus Universitet, Bygn. 163
DK-8000 Århus C
Oplag. 500 eks.

Udgives med støtte fra
Nordisk Institut
Institut for Filosofi og Idéhistorie

SEMIKOLON; modtager gerne indlæg af enhver slags. Indlæg kan sendes per mail i word/RTF-format; tegninger/illustrationer seperat. Redaktionen påtager sig intet ansvar for indsendt materiale. Næste deadline 1. marts 2008. Til www.semikolon.au.dk ingen deadline.

Redaktionen	3	Leder
Henning Dam Nielsen	8	Løgn – en labyrintisk sproglighed
Karsten Høgn	16	Forhøret: Løgnens Arena
Lisbeth Jessen	23	Jeg er glad for at de løj – eller gjorde de?
Malthe Munkøe og Mads Jacobsen	32	Løgn i politik
Kasper Green Krejberg	42	Genoptegningen af et retoucheret selvportræt
Robert Azárs	53	Var Breton influeret av Freud?
Astrid Nonbo Andersen	62	Løgn og Latin
<hr/>		
René Rosfort	70	Etikkens naturalisering: neuroetik og dogmatisme
Riccardo Fusaroli og Pia Dufresne	83	Skyggetanten
Anmeldelser	94	